

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav politologie

Bakalářská práce

Pavel Kudrna

Proces přechodu k demokracii v Československu v období od
listopadu do prosince 1989

The Process of the Transition to Democracy in Czechoslovakia in the Period of
November - December 1989

Praha 2014

vedoucí práce: Mgr. Martin Štefek

Na tomto místě bych rád poděkoval vedoucímu mé bakalářské práce Mgr. Martinu Štefkovi za odborné rady a připomínky. Dále bych rád poděkoval rodině a přítelkyni za podporu.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného či stejného titulu.

V Praze dne 5. 5. 2014

.....
Pavel Kudrna

ABSTRAKT

V této práci je analyzován československý přechod k demokracii s důrazem na jeho první fázi od listopadu do prosince 1989. Jsou představeny různé tranzitologické přístupy, které jsou později aplikované na československý případ. Je rovněž proveden pokus o promyšlení fázování přechodu a jeho typologizaci, k čemuž přispějí klasické přístupy (Rustow, Mainwaring, Karlová a Schmitter, Przeworski a další). V práci je reflektována četba historiografické literatury zabývající se problematikou pozdní fáze nedemokratického režimu, jeho pádu a budováním nového uspořádání. V analýze je kladen důraz na aktéry změny.

KLÍČOVÁ SLOVA

Pád nedemokratického režimu, liberalizace, demokratizace, tranzice

ABSTRACT

This bachelor thesis analyses the transition of Czechoslovakia towards democracy with emphasis on the first period of the transition: November and December 1989. The paper introduces different transitological approaches and applies them to the Czechoslovakia case. Traditional approaches, for instance Rustow, Mainwaring, Karlová and Schmitter, Przeworski, and others, are used to reflect upon the transition phases and typology. The thesis furthermore takes into consideration major historiographical works on the final phase or fall of non-democratic regimes and establishing a new system. The analysis also emphasises the actors of the transition.

KEY WORDS

Fall of the non-democratic regime, liberalization, democratization, transition

Obsah

1	Úvod.....	7
1.1	Metodologie práce.....	7
2	Fázování přechodu.....	9
2.1	Kořeny tranzitologie - Dankwart Rustow.....	9
2.2	Fázování přechodu podle Schmittera a O'Donnella.....	11
2.3	Pojetí Adama Przeworského.....	13
2.4	Konsolidace podle Linze a Stepana.....	15
3	Typologie přechodů k demokracii.....	17
3.1	Typologie Scotta Mainwaringa.....	17
3.2	Typologie Karlové a Schmittera.....	21
3.3	Kritika Valerie Bunce.....	23
3.3.1	Reakce Karlové a Schmittera.....	24
4	Listopad a prosinec 1989 v ČSSR.....	26
4.1	Přehled zásadních událostí.....	27
4.1.1	Následný vývoj.....	38
5	Aplikace tranzitologické teorie na československou empirii.....	39
5.1	Aktéři změny.....	39
5.2	Charakter tranzice.....	42
5.3	Fázování československé tranzice.....	46
6	Závěr.....	48
7	Seznam použité literatury.....	49

1 Úvod

Fenomén přechodu k demokracii v Československu z roku 1989, chceme-li *sametová revoluce*, je samozřejmě všeobecně známý a široce diskutovaný. Je zkoumán ve velké řadě historiografické literatury, je vmínám jako milník v naší novodobé historii. Dokonce i necelých 25 let po této *tranzici* (tento pojem bude v práci široce využíván jako synonymum ke slovu *přechod*) se k němu vrací současní politici ve svých politických debatách a předvolebních kampaních s ohledem na budoucnost. Protože bych rád přispěl dalším možným pohledem na problematiku *sametové revoluce*, i já jsem se rozhodl, že se budu tímto fenoménem zabývat a zkoumat ho, ovšem primárně z politologického hlediska, z teoretického rámce vyplývajícího z jednoho z odvětví komparativní politologie, z odvětví *tranzitologie*. Můj příspěvek k tématu spočívá v tom, že každý autor může vyjadřovat rozdílné stanovisko k charakteru tranzice v rámci československého příkladu a já se pokusím přispět dalším možným pohledem. Například Jan Bureš ve své knize *Občanské fórum* z roku 2007 tvrdí, že se jednalo o *kolaps*, kdežto mou hypotézou bude to, že se jednalo spíše o *kombinaci kolapsu a přechodu stažením se* (či *vymotáním, vyproštěním, vymaněním* apod.), dokonce i s prvky *paktu*.

1.1 Metodologie práce

Jelikož tato bakalářská práce je primárně politologickou prací, nebudu pouze provádět výčet historických dat pozdně nedemokratického období československých dějin a následně sepisovat data z listopadu a prosince 1989, i když i ta v práci samozřejmě zaujmou také důležité místo. Práce bude zaměřena na *charakter* přechodu k demokracii v Československu od listopadu do prosince 1989. Podstata charakteru přechodu k demokracii vyplývá z politologické disciplíny zvané *tranzitologie*, která má za cíl zkoumat a analyzovat přímo právě přechody od autoritářských režimů k demokraciím a vytvářet typologie na základě empirických příkladů. Snahou některých badatelů je využít tranzitologii i jako návod pro budoucí aktéry při změně režimu. Ostatně vývoj této disciplíny a její metodologické postupy budou rozebrány níže.

V následující kapitole se budu věnovat fázování tranzice. Budou představeny počátky tranzitologie a etapizace od Dankwarta Rustowa, stejně jako proces liberalizace a demokratizace od Phillipa Schmittera a Guillerma O'Donnella, jelikož toto období bude předmětem československé empirie a jelikož v závěru práce bude provedena rozvaha nad tím, kdy začala a skončila jaká fáze tranzice. Dále bude v rámci liberalizace a demokratizace popsána role aktérů podle Adama Przeworského, protože aktéři jsou pro badatele v rámci tranzitologie velmi zásadní a protože aktéři československého přechodu k demokracii budou v závěru práce rovněž podrobeni analýze. Kapitola bude uzavřena stručnou charakteristikou procesu konsolidace dle Juana Linze a Alfreda Stepana. V další kapitole se budu věnovat typologiím přechodů k demokracii. Představeny budou hlavní oborové klasiky - od Scotta Mainwaringa (na ni bude kladen největší důraz), či Terry Karlové a Phillipa Schmittera. Tyto dvě typologie dle mého názoru postačí, protože Scott Mainwaring navazuje na ostatní předešlé typologie, které jsou si v mnoha ohledech podobné, on je shrnuje a obohacuje, zatímco Karlová a Schmitter zase ve své typologii zohlednili i československý případ a pokusili se na problematiku nahlížet z trochu jiného úhlu pohledu. Typologie zaujímají v této práci zásadní postavení, poněvadž charakterizují různé typy tranzic a úkolem této práce je zjistit, jakého charakteru byl československý přechod k demokracii. V závěru teoretické části bude představena kritika srovnávání tranzic napříč regiony. V další kapitole bude popsán historický průběh událostí především v rámci listopadu a prosince 1989, protože analýza předchozího časového úseku nemá pro tranzitologické teorie příliš relevantní význam (tranzitologie se vymezuje proti historizujícím teoriím) stejně jako analýza následného vývoje událostí. V poslední části práce se pokusím aplikovat československou empirii na tranzitologickou teorii, kde bude dokazováno, jaká byla role aktérů, o jaký typ přechodu se jednalo a kdy začala jaká fáze přechodu.

Hypotézou této práce je, že se nejednalo o *revoluci* v tranzitologickém slova smyslu (ta má násilný charakter nezřídka s tragickými dopady), ale spíše o jakousi kombinaci *kolapsu* a *vymanění se ze situace* (*extrication/withdrawal*) (dle Mainwaringa), nebo o kombinaci *reformy* a *paktu* (podle Karlové a Schmittera). Hlavní výzkumnou otázkou této práce tedy je: jakého charakteru byl přechod k demokracii v ČSSR 1989?

2 Fázování přechodu

2.1 Kořeny tranzitologie - Dankwart Rustow

Dankwart Rustow je označován za otce zakladatele tranzitologie, poněvadž ve svém článku z roku 1970 *Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model* představil nový pohled na předpoklady demokracie. Mnoho autorů dříve zkoumalo, jaké jsou socioekonomické příčiny dobře fungující demokracie, například Seymour Martin Lipset ve své knize *Political Man* z roku 1960 spojuje funkčnost demokracie s určitými ekonomickými a sociálními podmínkami (Rustow takovýmito podmínkám později říká *background condition*), jakými jsou například *vysoký příjem na hlavu, všeobecná gramotnost a rozšířená urbanizace* (Rustow 1970, s. 337). Podobně postupuje i Barrington Moore, který tvrdí, že nositelem demokracie je buržoazie, zatímco Dietrich Rueschmeyer zase praví, že je jím dělnická třída. Každopádně tito autoři spojují socioekonomické podmínky s rozvojem demokracie. Druhým směrem bádání o podmínkách demokracie se ubírají autoři Walter Bagehot nebo Ernest Barker, kteří spojují funkčnost demokracie s psychologií obyvatelstva. Důležité dle takovýchto autorů je, aby mezi lidmi převládalo přesvědčení o potřebě konsenzu, dle dalších autorů je zase důležité umění empatie a ochoty k participaci. Gabriel Almond a Sidney Verba zase pojednávají o tzv. *civic culture*, kdy je pro demokracii dobrá nejen participační politická kultura, ale i s ní jdoucí kultura *poddanská a parokiální* (Rustow 1970, s. 338). Třetí směr bádání spočívá v tom, že podmínkou fungující demokracie je soulad mezi politickými elitami a dalšími pilíři společnosti jako jsou rodina, církve, podnikatelské prostředí, odbory apod. Takovouto teorii *kongruence* představil Harry Eckstein (Rustow 1970, s. 338).

Rustow však opouští teorie o původu demokracie a raději zkoumá podmínky umožňující fungování již existující demokracie nebo jen období přechodu k demokracii, protože dle něj se ukázalo, že výše zmíněné teorie o původu demokracie nakonec víceméně selhávají. Autor praví, že ač demokracie je založená na konfliktu různých skupin, nejdůležitější je, aby při jejím vzniku byly překonány rozdíly a roztržky mezi vládnoucími a ovládanými, mezi hybateli změny a zpátečníky, a aby tyto skupiny společně směřovaly k demokratizaci (Rustow 1970, s. 345).

Rustow označuje jako jedinou podmínku (*background condition*) demokracie tzv. *národní jednotu*. To nemá nic společného s krví, národem nebo jazykem, ale pouze s příslušností ke státu. Národní jednotu spočívá v tom, že občané by se měli cítit být příslušníky státu, ve kterém žijí, tedy že občané nesmí mít pochybnost, že náleží do dané politické komunity (Rustow 1970, s. 350). V demokracii vládnou většiny a tyto většiny se svobodně proměňují - s tím, že hranice a složení obyvatel musí zůstat neměnné. Tato národní jednotu musí předcházet všem podařeným přechodům k demokracii, bez ní není demokratizace možná. Nejvhodnější pak je, pokud tato *background condition* v podobě národní jednoty existuje podvědomě. Vynucená národní jednotu tenduje k nacionalismu a ten může směřovat ke konfliktům (Rustow 1970, s. 351). Rustow tedy jako jedinou *background condition* vnímá *národní jednotu* a odmítá kauzality (navíc trvá na tom, aby se nezaměňovala kauzalita a korelace) týkající se ekonomických podmínek a demokratizace, protože existují příklady bohatých států, které byly nedemokratické a naopak (Rustow 1970, s. 352). Autor tedy posouvá bádání od statického k dynamickému studiu demokracie.

Přechodu k demokracii dle Rustowa musí předcházet tzv. *přípravná fáze*. Na počátku všeho je dlouhý, nerozhodný politický boj mezi dvěma jasně charakterizovanými skupinami (například kolem sociálního štěpení). Povaha takovýchto skupin se však liší stát od státu (Rustow 1970, s. 352). Někdy mohou být právě ekonomického charakteru, někdy politického, někdy je cílem odstranit hmotné zlo. Demokracie neřídka bývá až *vedlejším produktem* těchto bojů (Rustow 1970, s. 353). Demokracie je zaváděna v důsledku vyčerpání obou táborů, které se později mezi sebou domluví. Ovšem v rámci této přípravné fáze může dojít k selhání procesu demokratizace, protože buď se jedna ze stran rozhodne tu druhou úplně zničit, nebo snahy o demokratizaci oslábnu (Rustow 1970, s. 355). Pointou tohoto tvrzení je, že ne každý takovýto nerozhodný boj musí nutně skončit demokratizací.

Druhou fází je tzv. *fáze rozhodnutí*. V rámci ní dochází k dohodě politických lídrů skupin a k přijetí principů rozmanitosti v jednotě, tedy k institucionalizaci stěžejních aspektů demokratických procedur (Rustow 1970, s. 355). Existence těchto principů však opět není automatickým jevem, může dojít k nesouladu zájmů a proces se může navrátit do přípravné fáze nebo vyústit až v celkový neúspěch (Rustow 1970, s.

356). Aby demokracie mohla vzniknout, je potřeba, aby došlo k souhře několika faktorů. Musí být vyjednány přesné podmínky, aktéři musí riskovat s ohledem na nejistou budoucnost a, jak bylo zmíněno již několikrát výše, okruh vyjednávačů musí být malý (Rustow 1970, s. 356). Zde je patrné, že Rustow vyzdvihuje důležitou úlohu vůdců skupin. Aktéři musí společně dospět ke konsenzu, který je následně vnucen obyvatelstvu (Rustow 1970, s. 357).

Třetí fází je tzv. *vykací fáze*. Během ní dochází ke třem nutným procesům pro dobře fungující demokracii. Zaprvé, politici i obyvatelstvo musí akceptovat nově nastolená pravidla a věřit v ně. Tato víra v následujících desetiletích může být navíc posílena naplňováním různých politických cílů prostřednictvím sestavování koalic nebo vyměňováním vlády a opozice. Zadruhé, demokracii posilují historické zkušenosti s demokracií. Zatřetí, je vhodné, pokud dojde k širokému propojování politiků s voličstvem napříč státem prostřednictvím různých organizací (Rustow 1970, s. 360). Pokud jsou úspěšně dokončeny všechny tyto procesy, pak se dá hovořit o ukončení procesu demokratizace.

2.2 Fázování přechodu podle Schmittera a O'Donnella

Schmitter a O'Donnell navazují na Rustowa v tom smyslu, že tranzici vnímají rovněž jako časové období mezi jedním a druhým politickým režimem. Tento proces je ukončen instalací nového režimu, dalšímu období se říká konsolidace. Proces přechodu k novému demokratickému systému začíná rozpadem autoritářského režimu a končí právě buď jakousi formou demokracie, či návratem k autoritářským principům, nebo objevivší se novou revoluční alternativou. Důležité je, že během procesu tranzice nejsou jasně definována pravidla politické hry. Tato pravidla hry se neustále proměňují, navíc jsou obtížně vybojovávána. Aktéři změny se totiž při vyjednávání zaměřují právě na pravidla budoucích procedur, která následně lépe ukážou, kdo je vítězem a kdo poraženým. Tato pravidla navíc nastaví, kteří aktéři mohou v nové politické aréně zaujímat legitimní role (Schmitter, O'Donnell 1986, s. 6). Nastavování pravidel během přechodu má tendenci vycházet z lůna autoritářského režimu. Jeho aktéři si ponechávají rozhodovací pravomoci nad opatřeními a právy, které v demokracii budou chráněny ústavou a nezávislými institucemi. Typickým znakem počátku přechodu k demokracii je

situace, kdy dosavadní autoritářští vládcí začnou měnit svá vlastní pravidla a začnou více chránit individuální a skupinová práva (Schmitter, O'Donnell 1986, s. 6). Proces tranzice je charakteristický svou situací nejistoty.

Počátek tranzice autoři pojmenovávají jako proces *liberalizace*. Jak bylo zmíněno výše, liberalizace je charakteristická redefinicí a rozšiřováním práv, které chrání jednotlivce i skupiny před zvláštní státní moci. Právy jednotlivců se myslí například ochrana života, nedotknutelnost soukromí, ochrana před nezávislými soudy, svoboda pohybu, projevu, petiční právo atd. Skupinovými právy je zase myšlena ochrana před represemi vůči odlišným názorovým proudům, omezení cenzury ve sdělovacích prostředcích a svoboda shromažďování (Schmitter, O'Donnell 1986, s. 7). Přesto je tento proces stále v režii režimu. Postupem času se však, pokud na základě těchto opatření není režim zpočátku vyloženě trestán, tyto změny kumulují a institucionalizují a je čím dál riskantnější tyto změny zase zrušit (Schmitter, O'Donnell 1986, s. 7).

Následuje proces *demokratizace*. Ten je charakteristický naplněním principu občanství (souboj politických stran, dodržování lidských práv, zodpovědnost apod.). Jedná se zkrátka o proces, kdy se režim stává demokratickým, když se principy občanství aplikují a institucionalizují, nebo když se do politického procesu integrují doposud vyloučené skupiny (ženy, národnostní či jiné menšiny apod.), anebo když do rozhodovacího procesu mohou zasáhnout různé zájmové skupiny (Schmitter, O'Donnell 1986, s. 8). Důležité je zdůraznit, že proces liberalizace a demokratizace není totéž. V rámci liberalizace zatím nedochází k plnému dodržování a zakotvenosti nových práv, a proto se mohou stát pouhou formalitou, dokonce i prostředkem autokratů jak se vyhnout demokratizaci a nadále vládnout bez alternace u moci. Takovýmto liberalizovaným autokraciím se říká *diktablanda*. Pokud již začal proces demokratizace, i tam může dojít ze strany určitých sil k jakýmsi obavám o jeho přílišnou expanzi, a tak může dojít k omezení nových práv. Takovéto omezené demokracii se říká *demokratura* (Schmitter, O'Donnell 1986, s. 8).

Autoři zastávají stanovisko, že rozsáhlé protesty a revoluční tendence jsou pro tranzici škodlivé a čím více je přítomno násilí a demonstrace, tím více se možnost demokratizace snižuje. Pokud změny vycházejí směrem od starého režimu, který se vzdává moci, a pokud jsou z jednání vyloučeni členové tvrdého jádra obou stran (viz

další kapitoly), cesta k demokratizaci je více otevřená. Naopak masivní protesty a ozbrojená povstání dávají vládě příležitost povstání potlačit (Schmitter, O'Donnell 1986, s. 11).

2.3 Pojetí Adama Przeworského

Americký politolog polského původu Adam Przeworski se stejně jako předešlí autoři zabývá procesem liberalizace a demokratizace. Tento autor však klade hlavní důraz na aktéry změny, přičemž právě oni ovlivňují, zda, zaprvé, proces liberalizace vůbec přeroste v demokratizaci, a, zadruhé, kam proces dospěje. Autor operuje s tím, že v každém bloku, jak tedy ve vládním, tak i opozičním, existují dvě základní skupiny, mezi nimiž se rodí jakási různá spojenectví. Narušuje tím černobílé vidění věci, když někteří autoři tvrdí, že proces liberalizace vychází buď shora, nebo zdola – podle autora jsou důležité oba směry. V rámci vládního bloku existují dvě skupiny, *liberálové* (Liberalizers) a *tvrdé jádro* (Hardliners). Liberálové mohou spatřit ve spojenectví s autonomní opozicí šanci na odstavení tvrdého jádra a zajištění si tak moci, zatímco opozice, když vidí takovéto štěpení uvnitř autoritářského režimu, může využít situace ke změnám (Przeworski 1991, s. 57).

Při procesech liberalizace a demokratizace může dojít celkem k pěti vyústěním. Buď si liberálové vymůžou převahu uvnitř režimu a nedemokracie pokračuje *statusem quo* (Przeworski 1991, s. 61). Nebo může dojít k procesu liberalizace. Ten je charakteristický tím, že liberálové se, když se objeví nepokoje, snaží uklidnit situaci tím, že zahájí dialog s opozicí a režim se otevře, taje (Przeworski 1991, s. 58). Pak může dojít ke dvěma vyústěním. Buď režim, především liberálové, zahrnou do režimu část opozice a ostatní vyloučí a podniknou represivní kroky, a pokud nedojde k dalším protestům, vznikne tzv. *rozšířená diktatura* – dojde k naplnění zájmů liberalizátorů. Anebo k dalším protestům dojde (režim může ale povstání potlačit, viz níže), a bude pokračovat proces *tranzice* (k čemuž došlo nakonec v Československu). Pokud jsou vládní represe úspěšné, pokračuje tzv. *užší diktatura*. Pokud ne, dojde k *povstání* (Przeworski 1991, s. 61). Autor následně představuje mnoho teoretických možností preferencí liberálů, pojednává o různých mylných domněnkách opozice o situaci a vyvozuje z toho možné důsledky. Pointou jeho zkoumání je, že liberálové se často

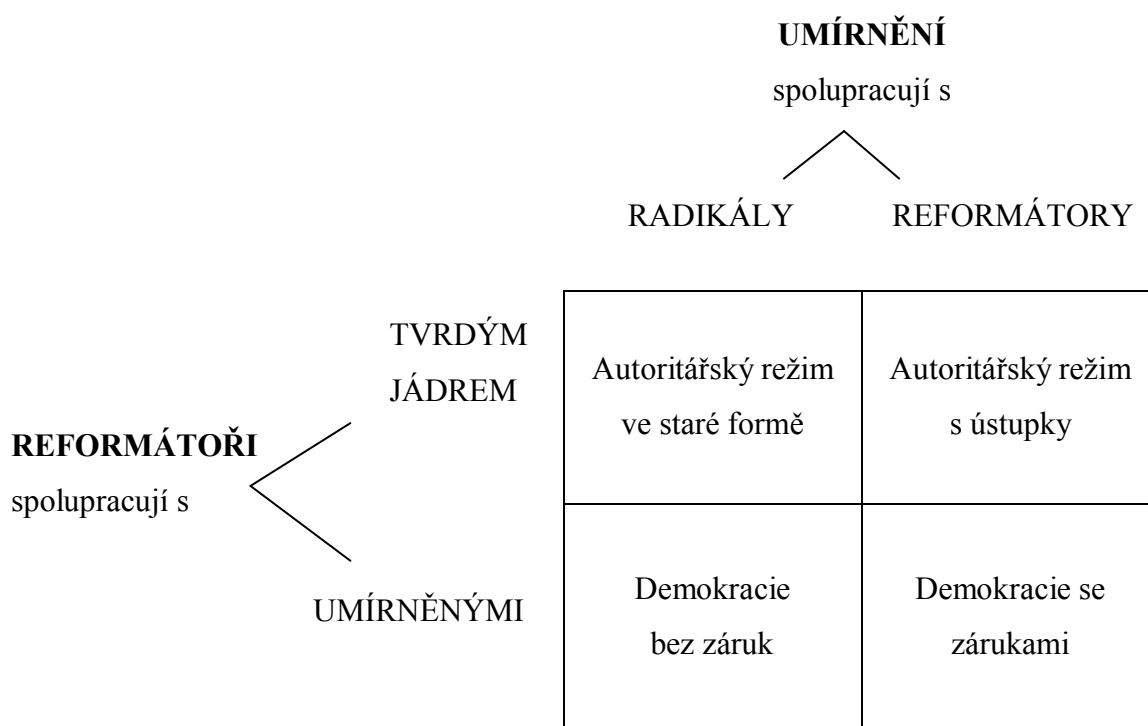
mylně domnívají, že mají situaci pevně ve svých rukou. Usilují o ponechání si co největší moci, ale jsou překvapeni, když se vývoj obrátí proti nim. Pak se snaží vytrvat, co nejvíce to jde, ale nakonec se musí rozhodnout, zda učinit krok zpět k obnovení autoritářského režimu, nebo zda budou pokračovat vstříc demokratické emancipaci (Przeworski 1991, s. 66).

I v rámci procesu demokratizace se na obou stranách zformují dva tábory. Na straně režimu *reformátoři* a opět *tvrdé jádro*, na straně opozice *umírnění* a *radikálové*. Tvrdé jádro režimu zahrnuje většinou represivní složky režimu (policii, právní byrokraty, cenzory v novinách apod.) (Przeworski 1991, s. 67). Reformátory mohou být pak různí politici, kteří například mají ekonomické vzdělání. Zatímco zájmy dvou bloků v rámci režimu mohou být různé, zájmy mezi tábory opozice se nemusí zásadně lišit. Jejich dělicí linie spočívá třeba jen v tom, že umírnění mají větší strach z tvrdého jádra nebo že umírnění hodlají méně riskovat - liší se tedy ve strategii (Przeworski 1991, s. 68). Co je důležité a pro tranzitologii, jak uvidíme po celý průběh této práce, zásadní, autoři povětšinou preferují nenásilná řešení a různé pakty mezi aktéry změny. Adam Przeworski rovněž pro úspěch demokratizace předpokládá, že změna (autor používá slovo *extrication*, což by se dalo přeložit jako *vymanění se ze situace* - tento výraz používá Scott Mainwaring pro jeden z typů přechodu, viz níže) je možná pouze, když jsou splněna tři kritéria: zaprvé, pokud je dosaženo dohody mezi reformátory v rámci režimu a umírněnými v rámci opozice za účelem zřídit instituce, které budou přístupné pro oba tábory, zadruhé, reformátoři se musí dohodnout s tvrdým jádrem a tím jej neutralizovat, a zatřetí, umírnění musejí zkrotit radikály (Przeworski 1991, s. 68).

Následně přichází v úvahu několik možností, jak se situace vyvine, pokud dojde k určitým spojenectvím. Pokud se spojí reformátoři s tvrdým jádrem a umírnění s radikáli (čili dojde ke spojenectví v rámci bloků), bloky mezi sebou bojují, ale režim zatím přetrvává v nezměněné formě. Pokud se spojí reformátoři s umírněnými a umírnění s reformátory, dojde k demokracii se zárukami (pro členy bývalého režimu, pozn. autora) (Przeworski 1991, s. 69). Dále, pokud se spojí umírnění s radikály a reformátoři s umírněnými, reformátoři akceptují spojenectví v rámci opozice a vznikne demokracie bez záruk. Pokud se spojí reformátoři s tvrdým jádrem a umírnění s reformátory, umírnění tím akceptují liberalizaci režimu a autoritářský režim, byť s ústupky, přetrvává

(Przeworski 1991, s 70). Z těchto různých vyústění vyplývá, že pro reformátory, kteří nejsou příliš silní, je výhodné se spojovat s tvrdým jádrem, protože bude snáze zachován autoritářský režim a v demokracii by si dle autora vedli velmi špatně, a to i kdyby byly vyjednány nějaké záruky (Przeworski 1991, s. 70). Pokud však mají reformátoři relevantní sílu a vedli by si v demokracii lépe, preferují demokracii se zárukami. I tak se ale raději spojí s tvrdým jádrem, protože v případě spojení s umírněnými hrozí následné spojení umírněných s radikáli a vznikla by demokracie bez záruk, což je pro reformátory nejhorší možnost (Przeworski 1991, s. 71). Pro přehlednost východisek je níže zobrazeno schéma.

Schéma č. 1:

(zdroj: Przeworski 1991, s. 69)

2.4 Konsolidace podle Linze a Stepana

V předchozích částech byly rozebrány procesy, které jsou nutné k liberalizaci a postupné demokratizaci odcházejícího autoritářského režimu. V této podkapitole se budu krátce (předmětem této práce je spíše období právě hlavně demokratizace) zabývat problematikou *konsolidace*.

Všestranní politologové Juan Linz a Alfred Stepan navazují na výše zmíněné teoretiky a ve své knize *Problems of Democratic Transition and Consolidation Southern Europe, South America and Post-Communist Europe* z roku 1996 se rovněž zabývají problematikou tranzice. Pokud je dle nich dokončen proces přechodu, měla by panovat následující situace, tzv. *the only game in town* (jediná hra ve městě) (Linz, Stepan 1996, s. 5). Aspekty této hry jsou následující: neexistují výrazné ekonomické, sociální, nacionální, politické či institucionální síly, které by chtěly zvrátit vývoj směrem k nedemokracii, propuknutí násilí nebo dělení území. Veřejné mínění je nakloněno tomu, že demokracie je jedinou správnou cestou směrem ke správě veřejného života (v podobném duchu se nese Rustowova uvykací fáze). Anti-systémové alternativy musí být marginální nebo izolované. Dále, všechny politické síly jsou podřízeny novým procedurám a institucím a jen v rámci nich dochází k politickým soubojům (Linz, Stepan 1996, s. 6). Tato podkapitola je zde vsutku pouze na okraj, Linz a Stepan tímto konceptem významně přispěli ke studiu tranzitologie, proto by neměl být opomenut (i když pro tuto práci není přímo relevantní).

3 Typologie přechodů k demokracii

Typologií přechodů k demokracii je celá řada. Jednu z prvních vytvořil Alfred Stepan ve svém příspěvku *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy* z roku 1986, obsahovala osm různých typů, z nichž ale polovina by byla pro tuto práci irelevantní, protože jejich smysl spočíval v tom, že demokratizovaný stát byl vojensky poražen nebo tento proces zkrátka pochází z vnějšku. V této práci budou představeny teorie více relevantní pro československý případ.

Typologizace jsou postaveny především na tom, že přechod k demokracii vznikl určitým náhlým rozpadem (či *rupturou*, *zlomem* apod.), ztrátou legitimacy, v důsledku násilné revoluce, nebo nenásilným paktem mezi elitami. Tyto typy mají různé podoby, každý autor je zpracovává trochu jinak, ovšem v základu se dají zobecnit takto. Níže tedy bude představeno několik typologií tranzice.

3.1 Typologie Scotta Mainwaringa

Než se dostanu přímo k typologii, nejprve se pozastavím nad Mainwaringovou kritikou ostatních typologií, jež byly vymyšleny před tou jeho. Scott Mainwaring ve svém článku *Transitions to Democracy And Democratic Consolidation: Theoretical And Comparative Issues* z roku 1989 kritizuje například výše zmíněnou typologii Alfreda Stepana, do jejíchž několika typů nespádají žádné příklady, naopak některé státy zas spadají do více kategorií najednou (Mainwaring 1989, s. 23). Typologie Donalda Sharea z roku 1987 je podle autora o něco lepší. Share předkládá čtyři typy přechodu na základě dvou rovin (vznikne schéma podobného typu jako výše zobrazená Przeworského tabulka). První rovinou je to, kdo stojí v čele procesu, zda elity režimu, nebo protirežimní síly. Pokud režim, jedná se o konsensuální tranzici, pokud protirežimní síly, jedná se o nekonsensuální tranzici. Druhou rovinou je rychlost procesu. Buď proces proběhne pomalu a postupně (časově může přesáhnout i jednu politickou generaci), anebo rychle. Ta čtyři vyústění jsou následující: zaprvé, kombinací pomalého vývoje a vedením shora dojde k *postupné demokratizaci*. Kombinací rychlého vývoje a vedením shora dojde k *tranzici transakcí*. Pomalým vývojem a procesem proti režimu dojde k *tranzici revolučním bojem* a konečně, rychlým vývojem a procesem

zdola dojde k *tranzici zlomem*. Mainwaring tvrdí, že i sám Share připouští, že k jevu postupné demokratizace v současném světě nedochází. Docházelo k němu v Evropě v 19. století, kdy do politického procesu byly postupně zahrnovány vyloučené skupiny a kdy docházelo k institucionalizaci demokracie jako takové, ale v současné době nikoli (Mainwaring, Viola 1984, s. 7). Stejně tak jako k jevu tranzice revolučním bojem. Jelikož je tedy podle něj relevantní hovořit pouze o tranzici transakcí a zlomem, jsou tyto dva Shareovy typy velmi podobné již existujícím O'Donnellovým *tranzici kolapsem* a *tranzici transakcí* a Linzovým *přechodem zlomem* a *sjednanou reformou* (proto nebudou tyto typologie v této práci zvlášť rozebírány). Zatímco Stepanova typologie je nedostatečně hospodárná, Shareova je hospodárná nadměrně (Mainwaring 1989, s. 24).

Sám Mainwaring tedy vyzdvihuje svou vlastní typologii, kterou představil již o několik let dříve v práci *Transitions to Democracy: Brazil and Argentina* s Eduardem Violou (1984). Jeho typologie dle jeho slov lépe postihuje empirické příklady států Jižní Ameriky, kde proběhla nebo probíhá proces tranzice, protože tranzici transakcí sice dobře odpovídá přechod k demokracii v Brazílii, zatímco tranzici zlomem odpovídá případ Argentiny (tyto empirické příklady z 80. let zkoumají autoři právě ve svém článku), ale tranzice v Peru, Uruguayi, Ekvádoru a Dominikánské republice nespádají dobře ani do jednoho typu. Proto autor představuje ještě třetí typ, mezistupeň mezi předchozími dvěma (Mainwaring 1989, s. 25). Pro tuto práci je jeho typologie relevantní v tom, že Československá tranzice vykazuje dle mého názoru rovněž známky tohoto mezistupně, který autor popisuje. Všechny tři typy budou představeny v následujícím odstavci. Je potřeba ještě zdůraznit, že se jedná o *nerevoluční* (ve smyslu násilné revoluce) typy a že se jedná rovněž o ideální typy (v duchu Maxe Webera).

Prvním typem je tedy *tranzice transakcí* směrem shora. Jejím stěžejním znakem je významná úroveň zachování kontinuity starého režimu. Důležité je, aby bylo marginalizováno tvrdé jádro v rámci režimu (viz Przeworského pojetí aktérů výše), pak si mohou více flexibilní elity starého režimu uchovat významné pozice ve státní správě. Kontinuita může být udržena i v rámci politik (policies). Režim se musí vzdát represivních praktik používaných v minulosti a zároveň se pokusit vyloučit radikální a revoluční síly v rámci demokratického politického systému (Mainwaring, Viola 1984, s.

4). Nastupující režim by se měl vyhnout nějakým zásadním socioekonomickým změnám. V rámci liberalizace a demokratizace by měl proces probíhat postupně. Režimy, které takto odevzdávají svou moc, za sebou mají úspěchy, stály u modernizace společnosti, těší se podpory obyvatelstva. Ve svobodných volbách sice nezvítězí, ale jsou schopny zachovat si dobré postavení v občanské společnosti. Je zkrátka nemožné, aby autoritářský režim mohl kontrolovat mnoho aspektů tranzice bez předchozích politických a ekonomických úspěchů. Za dva příklady takového přechodu k demokracii se označuje především Španělsko a dále Brazílie. Obě tyto země byly politicky stabilní a ekonomicky úspěšné. Přesto autor zmiňuje případ Portugalska, které bylo rovněž stabilní a vyspělé, ale režim zdaleka nekontroloval průběh tranzice (stabilita režimu tedy není nutným předpokladem *tranzice transakcí*) (Mainwaring, Viola 1984, s. 5). Jak již bylo zmíněno výše, síly starého režimu jsou schopny vybudovat politickou stranu, která má šance uspět v demokratických volbách. Tato možnost se výrazně snižuje v demokraciích po pádech režimů v dalších dvou typech přechodů. Dalším aspektem *tranzice transakcí* je, že starý režim je schopen vyjednat ochranu bývalým vůdcům v novém režimu i přes jejich angažovanost v represáliích (Mainwaring, Viola 1984, s. 6). Přesto však nejsou možnosti kontroly ze strany odcházejícího režimu nekonečné. Vyjednávání se musí odehrávat mezi reformním křídlem režimu a umírněnou opozicí, což dává opozici šance na ovlivnění budoucího vývoje. Čím dále pak proces liberalizace a demokratizace dospěje, tím více ztrácí režim vliv na kontrolu přechodu. Přesto je jeho vliv nesporně vyšší než v případě dalších dvou typů tranzice (Mainwaring, Viola 1984, s. 6). V tranzitologii je kladen velký důraz na tzv. *situaci nejistoty*, která je pro přechod zásadní. Nejistota je ale v tomto typu mnohem menší než v ostatních typech. Jelikož režim kontroluje aspekty tranzice, může nastavovat parametry politického boje a političtí aktéři levice i pravice mají limitované možnosti, jak tento proces nabourat (Mainwaring, Viola 1984, s. 7).

Druhým typem je *tranzice zhroucením* (či *kolapsem, pádem*). Jako příklady uvádí Mainwaring Německo, Rakousko, Itálii a Japonsko po druhé světové válce, dále Řecko a Portugalsko z roku 1974 a Kostariku z roku 1948. Mnoho z empirických příkladů v sobě zahrnuje vojenskou porážku a okupaci cizí mocností (Alfred Stepan by to v rámci své typologie pokládal za dělicí linii). Také tehdejší (článek je z roku 1985) Argentina a Bolívie vykazovaly známky demokratizace po *zhroucení* režimu

(Mainwaring, Viola 1984, s. 8). V takovýchto tranzicích má režim pramalou nebo žádnou kapacitu na kontrolování přechodu. Ať už z jakékoli příčiny, režim pozbyl své legitimacy. Drtivá většina obyvatel chce jasný pád režimu. Nikdo z elit odcházejícího režimu není schopen si udržet vliv či pozice v nadcházející demokracii. Elity starého režimu mohou být i pronásledovány a stíhány, jsou národní hanbou. Dochází k radikální změně měřítek v tom, co za politiky (ve smyslu *policies*) bude prosazováno a či politiky budou vůbec akceptovány. V případech tohoto typu tranzice je občanská společnost způsobilější organizovat stát než v případě přechodu shora (Mainwaring, Viola 1984, s. 8). Tranzice zhroucením zajišťuje však stále o něco větší míru kontinuity než v případě násilné revoluce. Tam jsou elity starého režimu naprosto zlikvidovány a mocenské a majetkové vztahy jsou radikálně převráceny, zatímco v případě kolapsu se významně mění pouze mocenské vztahy a v případě tranzice transakcí se mocenské vztahy promění omezeně, kdežto majetkové vůbec (Mainwaring, Viola 1984, s. 9). Po přechodu kolapsem ztrácí armáda svou často rozhodující moc a do jejího čela se postaví civilisté. Dalším znakem je významná změna politických pravidel hry. Někdy mohou být obnovena pravidla, která fungovala ještě před autoritářským režimem, což může přinášet nestabilitu a možné volání sympatizantů bývalého režimu po dobách pořádku za nedemokracie. Jelikož staré elity jsou výrazně delegitimizovány, nedaří se jim uspět s masovou politickou stranou. Známkou *tranzice zhroucením* je také vysoká míra nejistoty. Elity mají strach, že když se změní pravidla politického boje, ztratí privilegia a moc a jejich majetek může být ohrožen, jsou tedy opatrné (Mainwaring, Viola 1984, s. 10).

Jako mezistupeň mezi těmito dvěma typy autor představuje *tranzici vymaněním se* (či *vyvázáním, vymotáním, vyproštěním, stažením se* apod.). V angličtině se tomuto přechodu říká *transition through withdrawal*, později autor používá slovo *extrication*. Některé režimy se takto vyprostí z moci díky své nízké úrovni legitimacy a vnitřní soudržnosti, ale přesto jsou do jisté míry schopny udržet si při tranzici určitý vliv. Dochází k erozi režimů, ale ty se vyhnou přímému zhroucení. Možnost kontroly donucovacích prostředků režimům umožňuje diktovat plán odstoupení od moci. Jelikož ale nejsou schopny ovládat masovou politickou stranu, nejsou schopny zasáhnout do vývoje po prvních svobodných volbách, kde jejich vliv definitivně končí. Režimní elity nejsou schopny zachovat si takovou kontinuitu v demokracii jako v případě *tranzice*

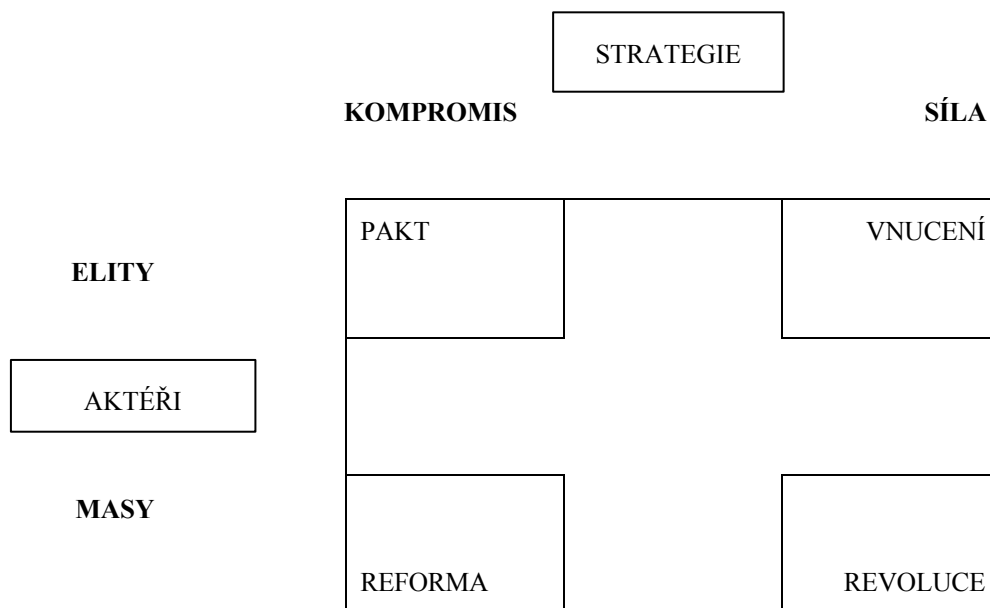
transakcí, na druhou stranu dopadnou lépe než v případě kolapsu (Mainwaring, Viola 1984, s. 11). Takové prvky v sobě měl dle mého názoru právě přechod v Československu (viz podkapitola 5.2).

3.2 Typologie Karlové a Schmittera

Terry Lynn Karlová a Philippe Schmitter ve svém článku *Modes of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe* z roku 1991 poprvé zohlednili empirické příklady států bývalého východního bloku, což je i pro tuto práci velice přínosné nejen právě díky zahrnutí Československa do tranzitologické teorie, ale i protože typologie Scotta Mainwaringa bude na československý přechod aplikována, aniž by při svém zrodu byla zamýšlena k aplikaci na východní blok, kdežto typologie Karlové a Schmittera se státy východního bloku počítá a může tak ve výsledku vzniknout zajímavé porovnání výsledků.

Karlová a Schmitter se soustředili na dvě roviny (viz také schéma níže). První z nich je rovina *aktérů*, druhou *strategií*. Dle autorů totiž tranzice spočívá v tom, že určití aktéři volí určité strategie, což vede ke změně jednoho režimu k druhému. Důležité je zmínit, že i Karlová a Schmitter tvrdí, že záměrem aktérů nemusel být nutně stav, ke kterému tranzice dospěla (podobně hovoří i Rustow). Dvěma póly roviny *strategie* jsou *kompromis*, vyvěrající z vícestranné ochoty k němu, a *síla*, která je charakteristická svým jednostranným prosazením (Karlová, Schmitter 1991, s. 274). Dvěma póly roviny *aktéři* (tedy kdo má relativní převahu) jsou *masy*, kdy se jedná o pohyb zdola od aktérů vyloučených z odcházejícího režimu, a *elity*, kdy pohyb jde shora (Karlová, Schmitter 1991, s. 275). Jedná se samozřejmě o ideální typy, proto je ponechán prostor pro zařazení empirických příkladů vždy i někam mezi tyto póly (povaha aktérů i volené strategie se mohou v rámci tranzice měnit a soupeřit spolu). Prostor je ponechán také pro zohlednění vnějších vlivů (například vojenských) (Karlová, Schmitter 1991, s. 275).

Schéma č. 2:

(zdroj: Karlová, Schmitter 1991, s. 275)

Protnutím čtyř zmíněných pólů (stejně postupuje Donald Share) vznikají čtyři ideální typy tranzic. Pokud se elity dohodnou multilaterálně na kompromisu, jedná se o *pakt*. Pokud elity použijí sílu a jednostranně odstaví od moci dosavadní vládců proti jejich odporu, jedná se o *vnucení*. Pokud se zmobilizují zdola masy a dohodnou se s režimem na kompromisu, dochází k *reformě*. Pokud masy povstanou a autoritářský režim je poražen ozbrojenou cestou, jde o *revoluci*. Jak již bylo zmíněno výše, může docházet k prolínání jednotlivých podob aktérů a jejich strategií, proto je ve schématu ponechán prostor (Karlová, Schmitter 1991, s. 275). Autoři v článku ukazují schéma ještě jednou s příklady států po něm různě rozestých právě pro možnou nejednoznačnost. Ukázkou *paktu* je Španělsko, které je vždy označováno za ideální vzor takového typu tranzice. Příkladem *vnucení* je například případ Brazílie nebo Sovětského svazu, kde změna režimu byla iniciována shora a donucovací síly státu důsledně určovaly časování, tempo a obsah těchto změn. Co je pro obsah této práce velmi důležité, Karlová a Schmitter za příklad *reformy* označují Jugoslávii a Československo, protože zde ke změnám došlo v důsledku masové mobilizace a nenásilných a vícestranných vyjednávání (toto tvrzení bude ostatně testováno v závěru práce). Do kolony *revoluce* autoři zahrnují například Kubu z roku 1959. Spousta empirických příkladů však nepatří přímo ani do jednoho typu, maximálně se k

nějakému více či méně přibližují. Takovým příkladem je třeba Východní Německo, které by sice mohlo odpovídat *reformě*, ale do tranzice zasáhly elity ze Západního Německa, takže NDR je něčím mezi *reformou* a *paktem*. Dalším takovým příkladem je Rumunsko, které sice téměř úplně díky své násilné tranzici spadá do kolonky *revoluce*, ale dle autorů díky určité roli SSSR a mírnému vzpamatování rumunské nomenklatury byl v přechodu patrný i vliv *vnucení* (Karlová, Schmitter 1991, s 277).

Z tohoto zkoumání autoři vyvozují několik závěrů. Například, *revoluce* sice plodí režimy s dominantními silami, ovšem nikoli demokratickými. Pokud byl režim odstraněn silou a nahrazen masami, demokratizace je nepravděpodobná. Rusko po roce 1917 budiž příkladem. Co je zajímavé, autoři praví, že i *reforma* zřídka vede ke konsolidované demokracii. Příklady pro toto tvrzení nacházejí v Latinské Americe na případech Argentiny (1946-1955) a Guatemaly (1946-1954). Proti této teorii jde ale příklad Československa (autory zařazený právě do kolonky *reforma*), kde, troufám si tvrdit, došlo k úspěšné konsolidaci demokracie po tranzici (například tím, že v roce 1998 vyhrála opoziční ČSSD volby). Jde tedy o protimluv autorů, článek je však z roku 1991, proto autoři logicky nemohli ještě vědět, jak se konsolidace v Československu (nebo i Polsku), vyvine. Nutno dodat, že toto si v textu uvědomují i sami autoři (Karlová, Schmitter 1991, s. 280). K demokracii vedou podle nich tedy spíše tranzice provedené shora, nejlepším řešením pak je *pakt* (Karlová, Schmitter 1991, s. 281).

3.3 Kritika Valerie Bunce

Existují i politologové, kteří kritizují univerzalistické postupy tranzitologů. Americká politoložka Valerie Bunce ve svém článku *Should Transitologists Be Grounded?* z roku 1995 kritizuje způsob bádání Karlové a Schmittera v článku rozebíraném v předchozí kapitole. Konkrétně se jí nelíbí metodologie zobecňování, kdy jsou bez rozpaků srovnávány tranzice z Latinské Ameriky a Jižní Evropy (dále *jih*) zároveň s novými přechody k demokracii ze států bývalého východního bloku (dále *východ*). Srovnávat tedy tranzice východu a jihu úplně nelze. Příkladem je například rozdílná povaha mezinárodního prostředí, což autorka ukazuje na tranzicích Španělska a Maďarska. Ke španělské tranzici došlo v době bipolarity, kdy Španělsku byla přislíbena účast v NATO a Evropském společenství, zatímco Maďarsku bylo zvenčí pomáháno

mnohem méně, navíc se stát musel potýkat s ekonomickými reformami. Lišily se tím pádem i procesy demokratizace. Tyto dvě tranzice sice dělilo něco málo přes desetiletí, ale už je problematické je srovnávat (Bunce 1995, s. 118). Dle autorky je podstatný rozdíl mezi *demokratizací* a *post-komunismem*, ve který vyústily přechody na východě. Liší se totiž podstata autoritářských režimů na jihu a na východě z hlediska politických a ekonomických elit, vztahů mezi civilisty a armádou nebo třeba mezinárodního postavení (Bunce 1995, s. 119). Navíc je důležité také zohlednit to, že státy východu neměly (kromě Československa) zkušenost s demokracií. Takováto historická hlediska tranzitologivé neberou příliš na vědomí (Bunce 1995, s. 120). Dle autorky nestačí zabývat se občanstvím, aktéry a procesem ekonomické liberalizace, ale je nutné zkoumat i identity a samotný jev *ustavení kapitalismu*. Přechody k demokracii na východě zkrátka nesou známky hlubší transformace (Bunce 1995, s. 121). Bunce dále kritizuje, že tranzitologové nezohledňují mnohé faktory důležité pro proces demokratizace, jako například roli médií, mezinárodních faktorů a klíčovou roli masové veřejnosti apod. (Bunce 1995, s. 123). Dle Bunce totiž masy sehrály ve východních tranzicích zásadní roli. Aby se dohodly pouze elity mezi sebou, je nanejvýš komplikované. Navíc dle autorky dichotomie *pakty* versus *masy* nám nenapomáhá objasnit kořeny úspěchu demokratické konsolidace v post-komunistickém světě (Bunce 1995, s. 124). Dalším rozdílem mezi jihem a východem je vyšší etnická a národnostní různorodost v rámci jednotlivých států východu, která vedla i k rozpadu některých států. Existuje *bývalé* Československo, Jugoslávie a SSSR, ale ne *bývalé* Španělsko nebo Peru (Bunce 1995, s. 126). Autorka tedy ve výsledku tvrdí, že Karlová a Schmitter zbytečně preferují komparativní metodu na úkor regionálních studií a tyto dvě metody staví nevhodně ostře proti sobě (Bunce 1995, s. 127).

3.3.1 Reakce Karlové a Schmittera

V článku *From an Iron Curtain to a Paper Curtain: Grounding Transitologists or Students of Postcommunism?* z roku 1995 Karlová a Schmitter reagují na výše představenou kritiku Valerie Bunce. Zaprvé, dle nich Bunce autory de facto obviňuje z nepřátelství k regionálním studiím. To ale Karlová a Schmitter odmítají jako nepochopení, oni se pouze pokusili ozvláštnit způsob, jakým je bádáno v rámci regionálních studií. Autoři nechtějí, aby byl prostor bývalého východního bloku v rámci

bádání izolován, nesouhlasí s jinými autory, kteří tvrdí, že bývalé totalitární či marxisticko-leninské státy nejdou srovnávat s případy jiného teritoria (Karlová, Schmitter 1995, s. 966). Bunce kritizovala autory za to, že nezohledňují vedlejší faktory přechodu (jako například mezinárodní faktory, roli médií apod.). Autoři však namítají, že na tyto vedlejší faktory berou zřetel, ovšem nejspíše ne v takové míře, jakou by si Bunce představovala. Co se týče role médií, tam autoři tvrdí, že se nepotvrdilo, že by hrály ve východních tranzicích zvláštní roli (Karlová, Schmitter 1995, s. 969). Co se týče problému srovnávání nesrovnatelného, Karlová a Schmitter argumentují, že nikdo ve skutečnosti neví, do jaké míry se *východ* liší od *jihů* (Karlová, Schmitter 1995, s. 970). Rozdílnost regionů by neměla bránit komparaci, ba naopak. To je spíše otázka úhlu pohledu (Karlová, Schmitter 1995, s. 971). Bunce také tvrdí, že nové režimy se musely vypořádat s rozdílnou agendou. Ovšem například Rumunsko i Nikaragua musely provést podobné změny ekonomického charakteru (Karlová, Schmitter 1995, s. 975). V závěru autoři opět vyzdvihují komparativní metodu (Karlová, Schmitter 1995, s. 978).

4 Listopad a prosinec 1989 v ČSSR

Než budou popsány události začínající 17. listopadem 1989, nejprve je potřeba zdůraznit, že změny přišly velmi náhle a spontánně. Jiří Suk ve své obsáhlé knize *Labyrintem revoluce* z roku 2009 (první vydání je z roku 2003) praví, že určité opoziční skupiny sice existovaly, ale v československé převážně pasivní společnosti neměly relevantní váhu. Obyvatelé všech tříd a vrstev ale měli v podstatě zájem na tom, aby došlo k politickým a ekonomickým změnám. K nějakým změnám chtěli ve skutečnosti dospět i vládnoucí elity. Status quo měly zájem udržet pouze malé skupinky těchto elit, počítaly s tím, že se opřou o spolehlivou byrokratickou a represivní složku a nezájem většiny obyvatelstva o politiku. Ve společnosti ovšem bobtnala očekávání změn, která se naplno projevila po 17. listopadu (Suk 2009, s. 23). Když protesty vypukly naplno, do čela opozice se postavilo Občanské fórum v čele s disidentem Václavem Havlem, ale to vše až v důsledku právě těchto protestů (Suk 2009, s. 24). Jednalo se o dlouhodobě první situaci, která se vymkla režimu z rukou. K protestům proti monopolu moci Komunistické strany došlo toho roku například již v lednu 1989 v rámci tzv. *Palachova týdne* (shromáždění k výročí sebeupálení Jana Palacha), ale demonstrace byly tvrdě potlačeny, navíc byl uvězněn Václav Havel.

Sociolog Ladislav Holý ve své knize *Malý český člověk a skvělý český národ* (vydáno původně anglicky v roce 1996, v této práci bude citováno druhé české vydání z roku 2010) vysvětluje, proč se do protestů pustili hlavně studenti a herci. Mladí lidé na rozdíl od svých rodičů totiž vesměs nepamatovali rok 1968 a také neporovnávali situaci v Československu s minulostí (například složitou první republikou nebo padesátými léty), ale se současným Západem. Také na ně logicky neúčinkovala taktika režimu, kdy byly postihovány děti lidí, kteří by se vzpírali - studenti žádné děti ještě neměli (Holý 2010, s. 143). Intelektuálové se zase přidali ke stávkám z toho důvodu, že považovali přísnou cenzuru nastoupivší po roce 1968 za zradu na národu, protože český národ byl vždy vnímán jako kulturní a vzdělaný. A v rámci intelektuálů se přidali k protestům hlavně herci a hudebníci, protože zkrátka byli známí a jejich stávka byla viditelná (Holý 2010, s. 143). Příčinou toho, proč se k protestům přidala tak obrovská masa lidí, bylo podle Holého to, jak se režim zachoval ke studentům na Národní třídě 17. listopadu. Brutální potlačení mírové, *povolené* (režim tedy i *zradil*), demonstrace k 50. výročí

nacistického potlačení rovněž studentské demonstrace bylo nešťastné proto, že se vlastně komunisté zachovali stejně jako nacisté v roce 1939 (Holý 2010, s. 147). Stát napadl děti té dvacet let mlčící a v apatii žijící generace, napadl vlastně budoucnost národa (Holý 2010, s. 148), čímž přetekl pomyslný pohár.

Velmi důležitým okamžikem také bylo první vystoupení s pomocí pořádné zvukové aparatury z nakladatelství Melantrich na Václavské náměstí 21. listopadu. Moderátor Radim Palouš mikrofonem oznámil, že k lidem hovoří Občanské fórum. Když se demonstrující otočili a zmateně se otázali, kdo to je, moderátor zkratkovitě odpověděl, že *Občanské fórum je Václav Havel*. To lidi uspokojilo a začali skandovat heslo *ať žije Havel* (Suk 2009, s. 39). Tento okamžik zlegitimizoval v očích veřejnosti Václava Havla jako hlavního opozičního aktéra změny.

4.1 Přehled zásadních událostí

V této podkapitole budou představeny hlavní události první části tzv. *sametové revoluce* v ČSSR z listopadu a prosince 1989.

17. listopadu (v pátek) se konalo Komunistickou stranou a vládou povolené shromáždění pražských vysokoškolských studentů na Albertově. Oficiálním cílem mítinku bylo uctít památku k 50. výročí boje studentů za svobodu, ovšem pochod se vyvinul v protirežimní demonstraci, již se zúčastnily desítky tisíc lidí. Původně represivní složky (Sbor národní bezpečnosti) neměly zasahovat, ale nakonec, po oficiálním ukončení průvodu a následném pokusu studentů proniknout na Václavské náměstí, byli demonstranti obklíčeni na Národní třídě, kde byl jejich průvod násilně rozeznán. Zraněny byly stovky lidí (Suk 2009, s. 483). Studenti vzápětí seznámili herce z pražských divadel s okolnostmi okolo potlačení jejich průvodu, následně tyto dvě skupiny vyzvaly veškeré obyvatelstvo ke generální stávce 27. listopadu. Navíc začaly organizovat stávky na vysokých školách a v divadlech, aby občany vyburcovaly. Hněv lidu byl nadto umocněn tvrzením, že při demonstracích byl zabit student Martin Šmíd, to se však nakonec ukázalo být fámou (Suk 2009, s. 483).

19. listopadu vzniklo v pražském Činoherním klubu Občanské fórum (dále jen OF), které sjednotilo malé nezávislé opoziční skupiny, jako například různé iniciativy,

církve, umělecké svazy apod., ale i *zástupce některých oficiálních struktur režimu* (Bureš 2011, s. 126), aby došlo k jednotnému postupu za účelem vyjednávání se státní mocí. Do čela se postavil disident Václav Havel. Na Slovensku podobně vznikla Verejnost' proti násiliu (dále jen VPN) v čele s Milanem Kňažkem. Obě skupiny odsoudily zásah SNB proti studentům ze 17. listopadu. OF původně nemělo ambice stát se politickým hnutím v pravém slova smyslu, představovalo spíše hnutí sociální, které chtělo zmobilizovat veřejnost (Bureš 2007, s. 168). Prvotním cílem hnutí bylo odstoupení některých zkompromitovaných členů režimu, jako například prezidenta Gustáva Husáka, vedoucího tajemníka Městského výboru KSČ v Praze Miroslava Štěpána, předsedy Federálního shromáždění (dále jen FS) Aloise Indry apod. Dalšími požadavky bylo ustavení parlamentní komise pro vyšetření brutálního zásahu proti studentům ze 17. listopadu a propuštění politických vězňů (Bureš 2007, s. 44).

V pondělí 20. listopadu vyhlásily studentské a divadelní organizace stávkou. Všechny tři vlády (česká, slovenská i federální) stávky odsoudily a vyzvaly protestující k návratu k práci. Na Václavském náměstí mezitím demonstrovalo již přes 100 000 lidí, v Brně 40 000 lidí. Občanské fórum se následně postavilo do čela protestů a požadovalo, aby režim s protestujícími začal vyjednávat, a to prostřednictvím předsedy vlády Ladislava Adamce. Důvodem pro tuto orientaci bylo to, že OF nechtělo jednat se zprofanovanou Komunistickou stranou (Milošem Jakešem a podobnými), ale přímo se státní mocí (institucí), čili vládou prostřednictvím premiéra (Suk 2009, s. 38). V dalších dnech na Václavském náměstí přibývali noví a noví protestující, 21. listopadu před občany poprvé vystoupil z balkonu Melantrichova nakladatelství Václav Havel. Původně směřovaly oči demonstrujících na sochu svatého Václava, odkud byly demonstrace improvizovaně řízeny, ovšem Československá strana socialistická, která se přidala na stranu revoluce, propůjčila Občanskému fóru prostory Melantrichova nakladatelství, které bylo na Václavském náměstí ideálně situováno. Z něho pak následující dny vystupovali rozliční opoziční aktéři (Suk 2009, s. 38). Protesty se rozšířily i dál po celé republice, v Čechách a na Moravě pod hlavičkou OF, na Slovensku pod vedením VPN. Co je důležité pro téma této práce, Jirí Suk tvrdí, že masové mítinky velkou měrou přispěly k *rychlému pádu starého režimu* (Suk 2009, s. 484). 21. listopadu také poprvé jednal se zástupci protestujících předseda vlády Ladislav Adamec. Jednání se ale ještě nezúčastnil Václav Havel, protože se nechal svými kolegy

přesvědčit, že jeho případná účast by mohla *oslabit pozici premiéra uvnitř vedení KSČ a ukončit tak hned na počátku veškeré rozhovory s opozicí* (Bureš 2007, s. 163). Ladislav Adamec na tomto jednání slíbil, že proti demonstrantům nebude použito síly, ale prohlásil, že *nastávající společenské změny nepřekročí rámec socialistického uspořádání* (Suk 2009, s. 484). Téhož dne také v televizi mimořádně s projevem vystoupil generální tajemník KSČ Miloš Jakeš s jasným odmítnutím jiné cesty než té socialistické a protesty tedy jednoznačně odsoudil. Tvrdil také, že za protesty stojí *temné síly* (Bureš 2007, s. 53). Z těchto vyjádření je velmi dobře patrné, že Komunistická strana se nechtěla vzdát moci a doufala, že si bude moci klást podmínky a své postavení jakž takž udrží, což je jeden z prvků přechodu *stažením se*, o kterém pojednává Scott Mainwaring.

22. listopadu se do Prahy začali z krajů sjíždět příslušníci Lidových milicí (dělnické jednotky pod vedením KSČ). Ve večerních hodinách však byly vedením KSČ odvolány. K Občanskému fóru se přidali ekonomové z Prognostického ústavu ČSAV, kteří se nezdráhali v budoucnu ujmout složitých ekonomických reforem (Bureš 2007, s. 149). 23. listopadu byl Miroslav Štěpán (vedoucí tajemník Městského výboru KSČ v Praze, poslanec a vlivný člen režimu) vypískán dělníky z vysočanského ČKD poté, co prohlásil, že protestující jsou jen patnáctiletými dětmi. Někteří dělníci se pak přidali k protestujícím studentům.

24. listopadu (tedy v pátek, týden po začátku protestů) nastal zlom, první výrazný úspěch opozice, poněvadž došlo ke změnám v rámci předsednictva Komunistické strany. Po celodenním mimořádném zasedání Ústředního výboru (dále jen ÚV) KSČ rezignovalo jeho předsednictvo v čele s generálním tajemníkem Milošem Jakešem. Vystřídal ho jeden ze členů nejvyššího orgánu strany a bývalý železničář Karel Urbánek. Nové předsednictvo však bylo i nadále složeno ze *zkompromitovaných a neoblíbených politiků* (Suk 2009, s. 485). KSČ nebyla stále schopná pochopit, jakým zásadním politickým změnám čelí, strana byla omezena svou *nemohoucností a byrokratičností* (Bureš 2007, s. 169), stranická špička ztratila smysl pro realitu. Ministr obrany generál Milán Václavík dokonce navrhoval použít proti demonstrantům armádu, to ovšem nakonec vedení KSČ odmítlo (i když návrhu nejprve bouřlivě tleskalo) (Bureš 2007, s. 57). Jediný Ladislav Adamec byl ochoten vyjednávat (i proto, aby si uchoval

politický vliv). Nestal se členem nového ÚV KSČ, ocitl se, jak praví historik Jiří Suk, ve *vzduchoprázdnu*, ale jeho pozici posilovala podpora ze strany OF (Suk 2009, s. 44). Přesto si vedení strany alespoň uvědomovalo, že použití násilí už vzhledem k masovosti protestů není možné, a tak nový Ústřední výbor na svém mimořádném zasedání použití ozbrojených sil k řešení situace odmítl. Přijetí této rezoluce označuje Jan Bureš za známku *kolapsu* režimu (Bureš 2007, s. 158). Veřejnost sice odchod Jakeše a spol. přivítala, ale změny ve své podstatě nepřijala. Na svém postu nadále zůstával prezident republiky Gustáv Husák.

25. listopadu propustil prezident Husák na žádost OF a VPN některé významné politické vězně. Tento den se také poprvé na televizní obrazovce objevil Václav Havel (Suk 2009, s. 39).

26. listopadu díky iniciativě Most, což bylo uskupení založené v létě 1989 Michalem Kocábem a Michalem Horáčkem za účelem zprostředkování dialogů mezi režimem a disentem, a díky premiérovu poradci Oskaru Krejčímu došlo k prvnímu přímému jednání mezi OF a jeho vůdcem Václavem Havlem a premiérem ČSSR Ladislavem Adamcem. Zde došlo k seznámení Havla s Adamcem a jejich prvnímu jednání. Adamcovou strategií bylo zatím ustupovat pomalu a v malé míře, jeho častým argumentem bylo, že on je pouze premiér a nemá takové možnosti ovlivnit, co učiní prezident, strana nebo předseda FS a že ho OF tlačí do kouta (Hanzel 1991, s. 12-75). Demonstrace se nyní uskutečňovaly na Letenské pláni, v tento den zde bylo kolem 500 000 lidí a jako host zde po jednání vystoupil právě premiér Ladislav Adamec se svým prohlášením, že sice přijímá dialog, ale odmítá dvouhodinovou generální stávkou naplánovanou na následující den. Premiér navrhoval pouze symbolickou několikaminutovou stávkou. Důležité je to, že byl, podobně jako Miroslav Štěpán o pár dní dříve v ČKD, vypískán (Suk 2009, s. 45). Ladislav Adamec se snažil být československým Gorbačovem, ovšem neuvědomil si, že lidé již neuznávají komunistickou stranu (ani reformovanou) jako autoritu, že požadují mnohem hlubší změny (Suk 2009, s. 46). 27. listopadu skutečně došlo ke generální stávce (od 12 do 14 hodin), které se zúčastnila většina obyvatelstva, institucí, podniků, organizací. OF a VPN tuto stávkou pojímaly a režimu demonstrovali jako referendum o *vedoucí úloze*

KSČ ve společnosti, skandovala se hesla jako *konec vlády jedné strany* nebo *svobodné volby* (Suk 2009, s. 485).

Od 28. listopadu začaly OF a VPN stupňovat své požadavky v rámci druhého kola jednání opozice s Ladislavem Adamcem. Požadovaly například demisi vlády Ladislava Adamce, vytvoření vlády odborníků; zrušení článků ústavy o vedoucí úloze KSČ ve společnosti, v politickém systému Národní fronty a o marxismu-leninismu jako státní ideologii; abdikaci prezidenta Gustáva Husáka do 10. prosince; propuštění všech politických vězňů; legalizaci OF a povolení této opoziční síle mít prostor v médiích; kooptaci nových poslanců do zákonodárných sborů. Premiér Adamec přislíbil rekonstrukci vlády do 3. prosince. OF a VPN se ale odmítaly podílet na vládě (Suk 2009, s. 486).

29. listopadu došlo k dalším zásadním událostem. Federální shromáždění odhlasovalo ústavní změny a vypustilo ony body o vedoucí úloze komunistické strany a o státní ideologii. (Nutno dodat, že FS se skládalo ze Sněmovny lidu, do které se volilo celorepublikově a mandáty byly rozděleny národům podle počtu obyvatel, a ze Sněmovny národů, která byla národnostně rozdělena napůl, ale v rámci hlasování rozdělena na českou a slovenskou část; tudíž se celkově jednalo o jakousi formu trikameralismu). Rezignoval také předseda FS Alois Indra (Bureš 2011, s. 128). Na schůzi vystoupilo několik poslanců z ostatních, nekomunistických stran Národní fronty, kde se vyjadřovali v tom smyslu, že je potřeba uspořádat svobodné volby a navrátit parlamentu demokratické mechanismy (Bureš 2011, s. 130). Někteří (i komunističtí) poslanci zase kritizovali fakt, že se FS sešlo až skoro dva týdny po 17. listopadu (Bureš 2011, s. 129). OF tento den mohlo začít vysílat na své vlastní rozhlasové stanici Hvězda. OF a VPN se dále dohodly, že každá z těchto organizací bude suverénním orgánem té které části republiky za účelem přetvoření státu na demokratickou federaci (Suk 2009, s. 486).

1. prosince OF jednalo s českou vládou v rámci federace. Českým premiérem byl komunista František Pitra, který o několik dní dříve vnímaje protesty občanů vyhlásil loajalitu stávajícímu režimu. Jevil se tak být méně reformním než Ladislav Adamec, proto mohlo OF klidně požadovat jeho úplnou demisi. To však OF neudělalo, dovolilo Pitrovi vládu pouze rekonstruovat, stejně jako to dovolilo Adamcovi. Dle Suka

to vypovídá o přílišné zdrženlivosti OF, čehož představitelé režimu využívali a doufali, že si upevní své postavení otřesené revolučními událostmi. OF sice požadovalo odstoupení pěti ministrů české vlády, samo ale nemělo připraveny žádné alternativy (Suk 2009, s. 62).

3. prosince byl veřejnosti představen návrh na složení nové federální vlády - 15 komunistů, 1 socialista, 1 lidovec a 3 nestraníci. To se setkalo s velikým odporem veřejnosti, OF vládu odmítlo a vyzvalo premiéra Adamce, aby do 10. prosince sestavil novou vládu s důkladnějšími změnami (Suk 2009, s. 487). Tento Adamcův krok evidentně vypovídal o nepochopení situace ze strany KSČ a její špatné sebereflexi, došlo k faktickému Adamcovu pádu (Bureš 2007, s. 150). OF bylo toho dne konečně donuceno, aby se stalo vyloženě politickým hnutím, protože nyní bylo zcela jasné, že se stalo hegemonem opozice a bude muset delegovat členy do vlády a podílet se tak přímo na převzetí moci (Bureš 2007, s. 168). OF bylo zneklidněno novým občanským výbuchem nespokojenosti, pochopilo, že musí mít odvážnější scénář k přechodu k demokracii (Suk 2009, s. 111). Sled událostí nabyl nebývalého spádu. 28. listopadu OF úplně odmítalo jakoukoli politickou účast ve vládách, kdežto 3. prosince byla politická spoluúčast nevyhnutelná.

5. prosince se uskutečnilo další setkání opozice a premiéra Adamce. Ten chtěl slyšet od OF návrhy na ministerské posty do nové federální vlády. To zaskočilo Václava Havla, který přiznal, že teprve předchozí den si v OF uvědomili, že je vhodné si jména připravovat, když je k tomu dotlačilo jednání o české vládě v rámci federace s Františkem Pitrou (Suk 2009, s. 118). Taktikou Havla bylo to, že vládu budou nadále sestavovat komunisté, protože OF na to není zralé, a že ve vládě budou pouze tzv. *předsunuté hlídky*, tedy lidé pouze s *podporou* Občanského fóra, kteří budou vést důležité resorty. To všechno bude přechodový můstek k nějaké pozdější vládě (Suk 2009, s. 128). Z toho jasně vyplývá, že revoluční události a tlak veřejných protestů měly za následek mnohem rychlejší očekávání radikálních změn, se kterými ani OF nepočítalo. Nicméně na jednání tedy OF navrhlo šest kandidátů do federální vlády na posty zabývající se ekonomickými a legislativními reformami. Premiér Adamec však návrhy odmítl a oznámil, že podá demisi a bude usilovat o prezidentský úřad (Suk 2009, s. 487). Nechtěl se totiž zdiskreditovat jako premiér vlády, kde by byla menšina

komunistů a v budoucnu (podle něj nevyhnutelně) odcházet do ústraní. Chtěl si uchovat politický vliv, a proto se, což OF vůbec nečekalo, rozhodl ucházet o prezidentské křeslo (Suk 2009, s. 120). Využíval nerozhodnosti Občanského fóra a navrhl, aby se premiérem stal Slovák (parita národností hrála důležitou roli) Marián Čalfa. Dvě nejvyšší funkce by tedy získali komunisté, což byl jejich nový plán (Suk 2009, s. 121). V noci na 6. prosinec v rámci OF a VPN došlo k velmi důležitému jednání, na kterém byly diskutovány mnohé alternativy. Nakonec se dohodlo, že kandidátem na prezidenta bude Václav Havel. Tento bod se stal středobodem plánu na převzetí moci, stálíci, kolem níž od té chvíle všechno ostatní kroužilo (Suk 2009, s. 134).

6. prosince dopoledne došlo k prvnímu jednání OF a VPN s novým generálním tajemníkem KSČ Karlem Urbánkem. Ten se na jednání ukázal v takovém světle, které opozice nečekala. Používal prázdné fráze o spojení sil, o tom, že nechce v republice nezaměstnané, že mu jde hlavně o blaho lidu. Vždy, když Havel něco navrhl, Urbánek s tím vehementně souhlasil, především oceňoval to, že OF má k dispozici mladé (především mládí velmi prosazoval) ekonomy. Pravil také, že KSČ nemá *právo* na to diktovat si podmínky. Když Václav Havel položil konstruktivní otázku, Urbánek překotně odcházel od tématu a hovořil například o svém novém autě a bytu (Hanzel 1991, s. 203-232). Byl zkrátka slabou figurkou, dle Suka jeho vystupování vypovídalo o tom, že komunistická strana se ocitla v *politickém suterénu* (Suk 2009, s. 136), že strana totálně propadla. Zvolení Urbánka do čela KSČ bylo *ironickým dovršením závěrečné periody pozdního socialismu* (Suk 2009, s. 136). Václav Havel po tomto jednání svým kolegům řekl, že považuje Urbánka za pomateného (Suk 2009, s. 135). Strana již naprosto ztratila moc, na rozdíl od Ladislava Adamce nebyla schopna realisticky reagovat na vývoj událostí. Suk tvrdí, že komunisté iniciovali schůzku s opozicí proto, že se snažili zajistit si svou další existenci, nikoli bojovat o moc. Opozice si definitivně uvědomila, že mocenské centrum se již nenachází v ÚV KSČ (Suk 2009, s. 137). Karel Urbánek se na jednání dál vyjádřil, že prosazuje uspořádání *kulatého stolu* před televizními obrazovkami. Občanskému fóru se líbila představa televizního duelu, kde by pravděpodobně komunisty naprosto převálcovalo, ovšem komunisté později svůj návrh přeformulovali tak, že chtějí uspořádat *kulatý stůl* po vzoru Polska a Maďarska (Suk 2009, s. 156). To OF odmítalo, protože dle něj komunisté svou šanci na *kulatý stůl* již promarnili (Suk 2009, s. 157). O několik hodin později se konalo jednání s

Ladislavem Adamcem. Na základě opozičního nočního jednání OF a VPN premiérovi oznámily, že jejich kandidátem na prezidenta bude Václav Havel. Následně OF a VPN odmítly Adamcovu kandidaturu na hlavu státu a opět předložily návrh na složení vlády se šesti jimi navrženými ministry (Suk 2009, s. 487).

Dalšího dne rezignoval premiér Adamec, na jeho místo byl na základě jeho návrhu dosazen slovenský komunista Marián Čalfa, což OF a VPN akceptovaly s podmínkou, že *přijme jejich návrh na složení vlády a že prezidentem se stane občan české národnosti a nestraník* (Suk 2009, s. 487). OF totiž nechtělo neustále měnit situaci (Adamec předtím argumentoval, že opozice mění názory moc často a že by mohla být v očích veřejnosti nedůvěryhodná) a jelikož v předchozích dnech návrhy na Čalfu jako premiéra odmítalo, nyní bylo ochotno ho v premiérském křesle tolerovat, aby mohlo prosadit Václava Havla na prezidenta (a také argumentovat tím, že Čalfa je Slovák a komunista, proto prezident musí být Čech a nekomunista). Podmínkou také bylo to, že místopředsedou federální vlády se stane slovenský advokát Ján Čarnogurský (Suk 2009, s. 154).

8. prosince nakonec k jednání v rámci *kulatého stolu*, který 6. prosince nejprve OF odmítalo, došlo. Mělo charakter schůzky opozice, komunistů a ostatních stran Národní fronty, šlo tedy o jednání OF, VPN, KSC, SSM, Československé strany socialistické (dále ČSS), lidovců (dále ČSL), Strany slovenské obrody (SSO) a Strany slobody (SSL). OF a VPN *bez problémů prosadily všechny své požadavky* (Suk 2009, s. 488) (tedy Čech prezidentem, abdikace Husáka a polovina křesel ve vládě pro opozici). KSC byla až překvapivě defenzivní, Suk praví, že strana byla ráda, že vůbec má možnost obsadit polovinu křesel ve vládě a že se s ní takto důstojně jedná (Suk 2009, s. 163). Panovaly také obavy z toho, že Gustáv Husák bude vývoj blokovat, byly však nakonec zbytečné, jelikož Husák s abdikací souhlasil, nechtěl brzdit politický vývoj v zemi (Suk 2009, s. 164).

Jak již bylo řečeno, OF a VPN se nejprve dohadovaly, koho budou prosazovat jako kandidáta na prezidenta. VPN vědělo, že slovenský lid podporuje Alexandra Dubčeka, ovšem OF prosadilo Václava Havla (i přes jeho počáteční nechuť být profesionálním politikem). VPN s tím i přes risk vzhledem ke slovenskému veřejnému mínění souhlasilo (Suk 2009, s. 203). Navíc někteří opozičníci argumentovali, že

Dubček by mohl stát směřovat ke gorbačovskému socialismu a stávající vývoj by se tak mohl zbytečně ubrat jiným směrem (Suk 2009, s. 201).

10. prosince prezident Gustáv Husák jmenoval na Pražském hradě novou federální vládu *národního porozumění*. V ní bylo celkem 20 resortů, z nichž připadlo 9 komunistům, 2 lidovcům, 2 socialistům a 7 nestraníkům. Premiérem se stal reformní komunista Marián Čalfa, který si na rozdíl od Ladislava Adamce objektivněji *uvědomoval nezbytnost vyjít vstříc požadavkům opozice*. Také doufal, že se prosadí i v demokracii (Bureš 2007, s. 170). Ministrem financí se stal nestraník Václav Klaus, ministrem zahraničí nestraník Jiří Dienstbier. Následně abdikoval prezident Gustáv Husák a OF veřejně oznámilo, že jejich kandidátem na prezidenta bude Václav Havel. Slovenský lid však podporoval na prezidentský post Alexandra Dubčeka, proto byl dojednán kompromis, že Havel abdikuje po prvních svobodných volbách, které byly předběžně plánovány na červen 1990, aby mohl Dubček případně kandidovat později (Suk 2009, s. 488). Od té doby se s komunistickou stranou vedla jednání o způsobu volby prezidenta.

I přes konsenzus OF a VPN ohlásili 11. prosince svou kandidaturu na prezidenta Alexandr Dubček, Ladislav Adamec (za KSČ) a Čestmír Císař (za SSM). Komunisté navrhovali přímou volbu, což OF odmítalo. Delegace OF vedená Petrem Pithartem se vyslovila pro volbu prezidenta Federálním shromážděním (Suk 2009, s. 488). V následujících dnech se konaly kulaté stoly opozičních skupin a komunistů, kde se tento zásadní bod řešil. OF a VPN se nejprve domnívaly, že snadno prosadí Václava Havla na prezidenta skrze Federální shromáždění, ovšem mýlily se. Komunisté se v čele s vyjednávačem Vasilem Mohoritou pokusili zkomplikovat situaci tím, že navrhovali přímou volbu. Sázeli na to, že občané přijmou kandidáta KSČ a uznají, že strana je nyní obrozená a osvícená (Suk 2009, s. 214). V dalších dnech se i v samotném Federálním shromáždění komunističtí poslanci, kteří zde stále měli hegemonii, přimlouvali za přímou volbu prezidenta a začali připravovat zákon o referendu. Lidovci (kteří byli fakticky jedinými prostředníky OF ve FS) navrhovali odchod zkompromitovaných poslanců a kooptaci nových (Suk 2009, s. 216). OF mělo po následující dny vážné obavy, že zvítězí koncept přímé volby, která se jim vůbec nehodila. Potřebovali na Hrad dostat Václava Havla, jenž se ale případné přímé volby zúčastnit nechtěl, navíc občané

by s nemalou pravděpodobností mohli zvolit Alexandra Dubčeka. Proto se různými formami nátlaku pokoušeli situaci zvrátit ve svůj prospěch. Používali poměrně nepřesvědčivé argumenty, například že nedemokraticky zvolený parlament by se měl kát, tedy v důsledku přistoupit na požadavky OF a zvolit rychle demokratického (tedy Havla) kandidáta. OF bylo poměrně bezradné, jedinou jejich zbraní bylo vyhrožování dalšími studentskými protesty (Suk 2009, s. 219). Do této komplikované situace se zásadním způsobem vložil nový premiér federální vlády Marián Čalfa. Ten chtěl již při formování své vlády Občanskému fóru dokázat, že není pokračovatelem komunistické strany, ale spíše odborníkem, který má skutečně zájem na *ustavení funkční a výkonné vlády, která dovede společnost ke svobodným volbám* (Suk 2009, s. 223). Nyní, když viděl, že OF tápe, do dění zasáhl. Zkrátka prý viděl, že OF nevědělo, jak z Havla udělat prezidenta (Suk 2009, s. 225). 15. prosince došlo k jeho tajné schůzce s Václavem Havlem mezi čtyřma očima, kde Čalfa slíbil, že prosadí ve FS zvolení Havla prezidentem ještě do konce roku 1989 a že Alexandr Dubček bude kooptován a následně den před volbou prezidenta dosazen na post předsedy FS (Suk 2009, s. 489). Čalfa přislíbil, že vyvine na poslance FS tlak, mnohdy velmi silný. Z pozice zastupujícího prezidenta (která mu po abdikaci Gustáva Husáka náležela jako premiérovi) udělil Václavu Havlovi milost, protože Havel byl v květnu 1989 trestán podmínkou (v politickém procesu) a nemohl by se tudíž formálně stát prezidentem. Havel se sice obával, že ho komunistický parlament nezvolí, Čalfa ho však ubezpečil, že FS neumí obstruovat, nikdy si to nevyzkoušelo, a tedy že je zvyklé odhlasovat vše autoritativně předložené. Navíc poslanci si prý *spočítají, co jim hrozí, když se vzeprou* (Suk 2009, s. 226). Havel tuto schůzku na večerním setkání s opozičníky označil za zatím nejdůležitější (Suk 2009, s. 230).

V dalších dnech byl pečlivě připravován program schůze FS naplánované na 19. prosinec. Ze strany OF panovaly obavy, že se někteří poslanci nedostaví, proto Václav Havel, Petr Pithart a předák protestujících studentů Martin Mejstřík vystoupili v televizi, kde vyzvali poslance k účasti na schůzi FS. Také byly omezeny studentské protesty před budovou FS, aby neměli poslanci strach z bouřlivého prostředí. Nakonec se na schůzi dostavili nejen ti, kteří byli původně odhodláni k pasivnímu odporu, ale i ti, co měli strach z bouřlivého prostředí, u nichž však *nakonec převážil strach z následků, které by mohla vyvolat jejich neúčast na ostře sledované schůzi* (Suk 2009, s. 235).

Naopak motivací některých poslanců hlasovat loajálně s opozičními návrhy bylo, že očekávali odměnu v podobě ponechání jejich mandátů alespoň do června 1990 (Bureš 2011, s. 139). Jakou roli budou ale hrát poslanci Federálního shromáždění, nastínil jindy kultivovaný Petr Pithart, když pravil, že Občanské fórum očekává, že poslanci už jen zvolí Havla prezidentem a půjdou do prdele (Suk 2009, s. 235).

19. prosince přednesl ve FS premiér Marián Čalfa programové prohlášení a vyslovil se pro jmenování Václava Havla prezidentem. FS vše jednomyslně přijalo (Suk 2009, s. 489). Co se týče kandidatury Havla na prezidenta oproti kandidatuře Alexandra Dubčeka, který stále o nejvyšší funkci rovněž usiloval, Havel měl podporu OF, VPN a nyní i vlády a poslanců, kteří se *podдали tlaku českého veřejného mínění a kuloárovým intervencím premiéra Čalfy* (Suk 2009, s. 237). Někteří slovenští aktéři navíc pravili, že když jednali s Dubčkem a snažili se ho přemluvit, aby nekandidoval proti Havlovi a spokojil se s postem předsedy FS, vždy reagoval velmi emotivně a plakal. I tímto svým chováním jim nepřímou vzkazoval, že by nebyl příliš vhodnou osobou na post prezidenta republiky (Suk 2009, s. 238).

20. prosince se konal mimořádný sjezd KSČ. Předsedou strany se stal Ladislav Adamec, tajemníkem strany se stal Vasil Mohorita (bývalý předák SSM). KSČ se zde distancovala od své dosavadní politiky, vyloučila některé zkompromitované členy a omluvila se občanům za neoprávněné represe (Suk 2009, s. 489).

22. prosince se u kulatých stolů dohodlo, že jediným kandidátem na prezidenta bude Václav Havel a jediným kandidátem na předsedu FS bude Alexandr Dubček. Dále byl dohodnut způsob rekonstrukce zákonodárných sborů (formou kooptací) (Suk 2009, s. 490). Pro Dubčeka nezvolení prezidentem znamenalo osobní prohru. Jiří Suk píše (tato informace je spíše autorovým dojmem), že o tom vypovídal záběr televizních kamer ze slavnostního ceremoniálu Te Deum z 29. prosince, kde výraz Alexandra Dubčeka byl plný *hlubokého smutku* (Suk 2009, s. 238).

Plán na další dny byl následující: Slovenské instituce, které navrhly Dubčeka na prezidenta, svůj návrh stáhnou (jakož i Dubček sám), 28. prosince bude díky rychlým ústavním změnám odvoláno kolem dvaceti poslanců, na jejichž místa budou dosazeni lidé s podporou OF a VPN a Alexandr Dubček (ti ostatní poslouží jako *křoví*, aby

nebylo příliš nápadné, že se zákon připravoval v rámci Čalfova a Havlova plánu jen pro něho). Následně bude Dubček zvolen předsedou FS, prvním místopředsedou se stane dosavadní epizodně působící předseda Stanislav Kukrál. 28. prosince tedy skutečně došlo ke kooptaci uvolněných míst ve FS po zkompromitovaných poslancích KSČ a Alexander Dubček se stal předsedou FS. Zároveň bylo rekonstruováno předsednictvo FS (orgán s cca 40 členy), byli v něm *paritně zastoupeni Češi a Slováci a všechny politické strany a hnutí* a KSČ v něm neměla většinu (Suk 2009, s. 490).

29. prosince na slavnostním zasedání FS na Pražském hradě byl jednomyslně zvolen Václav Havel prezidentem republiky. Studenti ukončili stávky (Suk 2009, s. 490).

4.1.1 Následný vývoj

V této podkapitole bude velmi stručně popsán vývoj prvního pololetí roku 1990, protože by neměl být opomenut, přestože není předmětem této práce.

V lednu 1990 byly dokončeny kooptace federálních poslanců OF a VPN místo poslanců KSČ. Rovněž se dohodlo, že volebním systémem bude systém poměrného zastoupení a že první parlamentní volby se uskuteční v červnu 1990 (Suk 2009, s. 491). Dále mohly legálně začít vznikat nové politické strany a hnutí. 1. února ministr vnitra Richard Sacher zrušil Státní bezpečnost, 7 února byla ukončena činnost Národní fronty (Suk 2009, s. 492). V únoru byly také rekonstruovány prostřednictvím kooptací obě národní rady. 26. února odsoudil Michail Gorbačov invazi do ČSSR z roku 1968, byl také dohodnut odsun sovětských vojsk do roku 1991 (Suk 2009, s. 493). Na konci března byly schváleny zákony zakotvující základní občanské svobody. Rozhořel se také spor o název státu, který vyvrcholil tzv. *pomlčkovou válkou*, v jejímž důsledku se přijal gramaticky nesprávný název Česká a Slovenská Federativní Republika (Suk 2009, s. 495). V dubnu byly přijaty zákony o rovnoprávnosti všech forem vlastnictví, také byl přijat plán na přechod k tržnímu hospodářství (Suk 2009, s. 496). V červnu se uskutečnily první svobodné volby, které při vysoké účasti v českých zemích vyhrálo OF s 50 % hlasů a na Slovensku VPN s 30 % hlasů. Komunistickou stranu volilo celkem 13 % voličů (Suk 2009, s. 498).

5 Aplikace tranzitologické teorie na československou empirii

Nejprve se na okraj vrátím k Dankwartu Rustowovi, který tvrdí, že k úspěšné demokratizaci je potřeba jediné podmínky (tzv. *background condition*) - *národní jednoty*. V Československu tato *národní jednota* byla přítomna, a to i přes jasnou možnou budoucí otázku rozepří mezi Čechy a Slováky. Během listopadu a prosince 1989 se všechna zásadní jednání, která vedla k pádu režimu a demokratizaci, vedla v duchu otázek, jako jsou podoba federální vlády, svobodné volby, ekonomická transformace apod. Palčivé téma neshod Čechů a Slováků se poprvé ukázalo být budoucím problémem až začátkem roku 1990 (viz tzv. *pomlčková válka*), kdy se oba národy přely o název státu apod. (Suk 2009, s. 495). Nakonec, jak víme, v roce 1992 se federace definitivně začala rozpadat, 1. ledna 1993 pak oficiálně vznikly dva nové státy. K žádným výrazným nesnázím ohledně podoby států během tranzice ale nedocházelo.

5.1 Aktéři změny

Pro tranzitologii je stěžejní, že badatelé kladou důraz na aktéry změny, osoby, které mezi sebou vyjednávají a stanovují budoucí pravidla hry. Adam Przeworski tvrdí, že na straně režimu i na straně opozice se povětšinou zformují dvě skupiny, jacísi přívrženci opatrného a umírněného postupu, a přívrženci radikální strategie, kteří chtějí situaci řešit násilně či jinak ostře (Przeworski 1991, s. 67). Na straně režimu se dle Przeworského pojetí jedná o *reformátory* a *tvrdé jádro*. (Nejprve mám potřebu zdůraznit, že následující osoby jsou vybírány dle mého uvážení jako hlavní reprezentanti daných křídel režimu i opozice). Za reprezentanta *tvrdého jádra* by se dal označit například Miloš Jakeš, do listopadu 1989 generální tajemník KSČ a muž všeobecně vnímaný jako představitel rigidity režimu, který svou roli potvrdil například tím, že v prvních dnech revolučních událostí vystoupil v televizi s projevem, kde označil protestující za agenty Západu a kde vyjádřil obavu o socialismus, který *nesmí* být zpochybněn. Hovořil dogmatickým jazykem a naprosto nepochopil (nebo nechtěl pochopit) dynamiku změn (viz podkapitola 4.1). Dalšími podobnými aktéry byli například Miroslav Štěpán nebo ministr obrany generál Milán Václavík, který navrhoval nasadit do ulic vojsko a demonstrace radikálně rozehnat. Za reprezentanty *reformátorů*

se zcela jistě dají považovat dva nejdůležitější aktéři přechodu na straně režimu - Ladislav Adamec (do cca 6. prosince 1989) a Marián Čalfa (od 7. prosince). Ladislav Adamec se samozřejmě ocitl ve hře i proto, že ho k jednání vyzvalo Občanské fórum, ale on požadavkům vyhověl a stal se tak důležitým aktérem změn. Strategii s opozicí vyjednávat a nepotlačovat ji (ať už z čistě osobních a prozíravých důvodů, koneckonců se mimo jiné chtěl stát prezidentem a být dál v politice) prosadil také na jednání ÚV KSČ 24. listopadu, když dostal mandát k jednání s OF z pozice premiéra a když odstoupili představitelé *tvrdého jádra* Miloš Jakeš a s ním celé dosavadní předsednictvo ÚV KSČ. Následně, jak bylo popsáno v kapitole 4, vyjednával s opozicí a postupně se stáhl do ústraní. Marián Čalfa, který se stal pověřeným premiérem federální vlády 7. prosince a od 10. prosince řídil *vládu národního porozumění*, kde již byli komunisté v menšině, byl jasným *reformátorem* v pravém slova smyslu, protože nejen opozici ustoupil, ale de facto se dal do jejich služeb, když se výrazně spolupodílel na zformování první nekomunistické vlády a zvolení Václava Havla prezidentem republiky tím, že vstoupil do dění, když viděl, že OF neví, jak z Havla prezidenta udělat. Odhodil stranickou příslušnost; osobní důvody takového pružného Čalfova jednání byly, jak praví Suk, takové, že si *uvědomoval vratkost svého postavení* a chtěl si *uchovat premiéřskou funkci alespoň do červnových voleb*. Marián Čalfa *považoval společenské změny za nevyhnutelné*, patřil k *pragmatikům* (Suk 2009, s. 228). Za *reformátora* by se dal označit i poslední generální tajemník KSČ Karel Urbánek, který svou pozici ale definoval spíše svou slabostí a neschopností významně se podílet na tranzici. Do přechodu k demokracii v Československu přispěl hlavně tím, že demonstroval vyčpělost strany a její totální propad a kolaps. *Reformátorem* byl proto, že neblokoval vývoj událostí, potvrdil, že Komunistická strana již není vedoucí úlohou v zemi, že prosazoval *kulatý stůl* (který by ještě před několika měsíci byl pro dříve obávanou a silnou postavu generálního tajemníka nemyslitelný, navíc byl prosazován především kvůli zachování budoucí existence jakožto strany v politickém systému) a že díky své nepřímé deklaraci (způsobené nejistým chováním), že v ÚV KSČ se již nenachází mocenské centrum (Suk 2009, s. 137), delegoval rozhodovací pravomoci v zemi na vládu jakožto instituci a OF a ponechal tak proces demokratizace výhradně na nich. Na závěr je potřeba zmínit se ještě o prezidentu republiky Gustávu Husákovi, který byl po roce 1969 hlavním představitelem normalizačního režimu, ale v roce 1989 již nebyl generálním

tajemníkem a byl (*pouze*) prezidentem. Jeho úloha při tranzici byla dle Jana Bureše velice skromná. Do událostí zasáhl jen tím, že 10. prosince jmenoval Mariána Čalfu premiérem (čímž de facto zabránil Alexandru Dubčekovi stát se prezidentem kvůli potřebné národnostní paritě ve dvou nejvyšších ústavních funkcích, jelikož byl pro něj z hlediska osobního Dubček nepřijatelný) a že následně abdikoval a stáhl se (Bureš 2007, s. 171).

Na základě dosavadních poznatků si troufám tvrdit, že na straně opozice se nevyskytovala významná síla *radikálů*, která by jak pozitivně, tak negativně, výrazně ovlivnila proces tranzice, zasahovala do jednání mezi režimem a OF nebo jinak proces narušovala. Od počátku protestů většina veřejnosti uznávala OF a VPN jako hlavní reprezentanty protestujících, kteří mají oprávnění vyjednávat. Tyto skupiny vedli intelektuálové, herci a studenti, kteří násilí odmítali (vymezili se proti němu po masakru ze 17. listopadu), vyjednávali s režimem kultivovaně, dle Jiřího Suka někdy až příliš opatrně. Jak víme z podrobného výčtu událostí z kapitoly 4, jednání vedl především Václav Havel za asistence ostatních kolegů (například Petra Pitharta, Michala Kocába, Radima Palouše, Valtra Komárka a dalších). Z knihy stenozáznamů *Zrychlený tep dějin* z roku 1991 od Vladimíra Hanzela, který všechna jednání zvukově nahrál a pak přepsal a vydal, a z ukázek jednání v rámci opozice z knihy *Labyrintem revoluce* od Jiřího Suka vyplývá, že hlavní autoritou byl po celou dobu Václav Havel, který měl velkou autoritu a důvěru (Suk 2009, s. 152), že opozice byla vesměs jednotná a vždy se nakonec mezi sebou členové opozice dohodli. Jistěže dohady o různých vyvstalých problémech, jako například jakou zvolit příští strategii, kdo bude jakým členem ve vládě nebo kdo bude prezidentem, se vedla. Například Zdeněk Jičínský, pamětník událostí z roku 1968, prosazoval na prezidenta republiky Alexandra Dubčeka, ale nakonec byl přesvědčen a vývoj neblokoval. Opozice zkrátka vystupovala jednotně a byla *umírněná*, měla za cíl pokojný přechod k demokratickému zřízení.

Jak praví Adam Przeworski, aby byl proces tranzice úspěšný, je potřeba, aby se dohodli *reformátoři s umírněnými*, aby na straně režimu *reformátoři* neutralizovali *tvrdé jádro* a aby na straně opozice *umírnění* zkrotili *radikály* (Przeworski 1991, s. 68). Jak bylo ukázáno výše, ke všem těmto procesům došlo, i proto mohla tranzice v Československu proběhnout. A jelikož *reformátoři* spolupracovali s *umírněnými* a

naopak, podle schématu č. 1 mělo v Československu dojít k *demokracii se zárukami*, k čemuž dle mého názoru i došlo. Za záruky se dá považovat například to, že komunistům bylo v demokracii umožněno svobodně kandidovat ve volbách.

5.2 Charakter tranzice

V této podkapitole se zaměřím na charakter přechodu k demokracii v Československu. Pojem *sametová revoluce* je pojmem nepolitologickým, ovšem svým způsobem vychází díky přívlastku *sametová* vstříc tranzitologii, která pojímá *revoluci* jako něco násilného, co nekončí dobře a z čehož zpravidla nevzniká kvalitní demokracie. Scott Mainwaring dodává, že v případě *revoluce* jsou zcela radikálně přeměněny zároveň mocenské i majetkové vztahy (Mainwaring, Viola 1984, s. 9), k čemuž v Československu nedošlo. Karlová a Schmitter zase praví, že v případě *revoluce* je režim poražen vojenskou cestou (Dvořáková, Kunc 1994, s. 65). Přechod k demokracii v Československu měl, jak bylo nastíněno v kapitole 4, zásadně nenásilný charakter (pokud pomineme brutální potlačení studentských demonstrací ze 17. listopadu, což bylo ale jediným násilným aktem). Proti protestům obyvatel nebylo použito armády, v čele protestů stáli intelektuálové striktně odmítající násilí, kteří byli všeobecně považováni za mluvčí lidu. Ten se neuchyloval k žádným násilnostem, byl sice, jak se několikrát zmínil Václav Havel, radikálnější než intelektuální elity, ovšem ve výsledku ne nějak výrazně. Z hlediska tranzitologického (stěžejního pro tuto práci) je tedy patrné, že o *revoluci* nešlo. Pokud budu mít za cíl objasňovat, o jaký typ přechodu se v ČSSR jednalo, o typu *revoluce* již nebude potřeba uvažovat. Rovná se tedy *sametová revoluce* ve skutečnosti *reforma*? Nebo například *pakt*? Nebo *kolaps*? Nebo něco jiného?

Vycházím z toho, že proces liberalizace a demokratizace v Československu vyšel primárně zdola, když 17. listopadu povstali studenti a následující dny se po celé republice rozšířily masové (avšak nenásilné) protesty obyvatelstva, které byly většinově potvrzeny generální stávkou 27. listopadu. Jde o to, že právě tyto protesty donutily režim odevzdat moc, on sám by to zřejmě nějakou dobu dělat nemusel. (Otázkou samozřejmě je, jak dlouho by režim ještě vydržel vzhledem k rozpadu režimů ostatních států východního bloku, ovšem to je pro tuto práci irelevantní, protože zde jsou

předmětem události, ke kterým došlo právě v důsledku masových protestů v listopadu a prosinci 1989). Proto se podle pojetí Scotta Mainwaringa nedá hovořit o tranzici *transakcí*, která vychází shora a má charakter paktu mezi elitami, i když Jan Bureš vnímá jako částečnou známku tohoto typu v Československém případě to, že byla vyloučena extrémní křídla režimu i opozice, nebo třeba to, že opozice otevřeně nepožadovala zásadní socioekonomické změny (buď své pravé záměry zatajovala anebo o nich zatím ani nevěděla), i když k nim ve výsledku došlo (Bureš 2007, s. 156). Jan Bureš tvrdí, že se v Československu jednalo o *kolaps*. Režim se dle něj zhroutil hlavně v *důsledku neschopnosti vedení KSČ reagovat na krizovou situaci* a tím, že 24. listopadu ÚV KSČ odmítl použít proti demonstrantům sílu (Bureš 2007, s. 158). Jak praví Scott Mainwaring, režim v případě *kolapsu* (či *pádu* apod.) ztrácí legitimitu z důsledku diskreditace v očích veřejnosti. Ta požaduje jasný pád režimu. V demokracii si elity režimu nejsou zpravidla schopny udržet moc, dochází k radikální změně prosazovaných politik (Mainwaring, Viola 1984, s. 8). Československá tranzice nepochybně tyto známky vykazuje. Obyvatelstvo masově dávalo najevo nespokojenost s režimem, a to především tím, kolik lidí se scházelo na náměstích a jaká hesla se skandovala nebo jak reagovala na projevy Ladislava Adamce na Letné nebo na Miroslava Štěpána v ČKD, a tím, že se drtivá většina obyvatelstva připojila ke generální stávce, čímž jasně demonstrovala touhu po pádu režimu. *Kolaps* je jistě patrný i v tom, jak rychle změny probíhaly a jak rychle opustilo své funkce *tvrdé jádro* režimu. Zkrátka *tento typ vyznačují hluboké strukturální změny a zlom v normách politické autority* (Dvořáková, Kunc 1994, s. 62). O kolapsu se jistě dá hovořit v případě samotné Komunistické strany, která také naprosto rychle zkolabovala a kterou Karel Urbánek ji z politické propasti nebyl schopen vytáhnout.

Naproti tomu se ale nedá tvrdit, že by Komunistická strana nebyla schopna působit v demokracii, což je další ze znaků přechodu *kolapsem*, protože, jak víme, po celou polistopadovou éru strana (ať už nejprve KSČ, tak i navazující KSČM) ve volbách získává mezi 10-20 % hlasů, což je v českých podmínkách dobrým výsledkem a znamená to umístění kolem třetího místa. Pro *kolaps* je rovněž charakteristické, že si *bývalé autoritářské režimy stěží mohou uchovávat nějakou míru kontroly nad průběhem, vzhledem k naprosté ztrátě legitimacy* (Dvořáková, Kunc 1994, s. 62). Já se však domnívám, že jistá míra (i když jistě omezená) kontroly nad průběhem tranzice ze

strany režimu existovala, a to například díky tomu, že Ladislav Adamec byl zprvu relativně schopný reagovat na požadavky OF i je zahánět do kouta a nutit je k novým strategiím (i když ne k ústupkům). To je samozřejmě dáno i intelektuálským složením opozice, která nebyla radikální a volila někdy (jak často OF vyčítá Jiří Suk) příliš opatrný postup, i když nemusela, neboť za ní stály mohutné protestující masy a většina národa. Navíc OF se zpočátku vůbec nechtělo na vládě podílet. Marián Čalfa se zase zásadně podílel na přesvědčení Federálního shromáždění, aby zvolilo Václava Havla prezidentem, čili i on se zásadně podílel na kontrole průběhu tranzice. Na základě těchto poznatků se domnívám, že československá tranzice se jeví být dle typologie Scotta Mainwaringa zčásti příkladem tranzice *stažením se*, což je mezistupeň mezi *tranzicí transakcí a kolapsem*. Režim má stejně jako v případě *kolapsu* nízkou míru legitimacy a malou vnitřní soudržnost. Díky tomu dochází k jeho erozi. Rozhodne se však včas vyjednávat s opozicí, i když jeho *vyjednávací pozice je velmi slabá*. Autoritářský režim si může klást jakási veta a rýsovat krajní rámeček (Dvořáková, Kunc 1994, s. 63). Ladislav Adamec nejprve využíval opatrného OF a prohlašoval, že on vést novou vládu, která provede hluboké změny, nehodlá, čímž komplikoval OF situaci. Komunistická strana a poslanci Federálního shromáždění zase komplikovali situaci svou snahou o přímou volbu prezidenta. Pak však do dění zasáhl Marián Čalfa, který se vlastně rozhodl odevzdat moc opozici a pomohl jí prosadit na prezidenta Václava Havla ve Federálním shromáždění. Není jisté, kam by se proces ubíhal, kdyby byla prosazena přímá volba, ve které by zvítězil například Alexandr Dubček a ne Václav Havel. Dále, příslušníci komunistické strany byli ve *vládě národního porozumění*, která vládla do prvních svobodných voleb, dá se tedy tvrdit, že platí bod tohoto typu přechodu k demokracii, tedy že režim ztrácí svůj *vliv* po prvních svobodných volbách (ty vyhrálo OF), ale že si dosavadní elity zachovávají větší míru kontinuity než v případě kolapsu. Z těchto příkladů se dá usuzovat, že se v případě tranzice v Československu nejednalo o čistý *kolaps*, ale spíše jeho kombinaci se *stažením/vymaněním se* (podle pojetí Scotta Mainwaringa).

Pokud jde o typologii Karlové a Schmittera, mým úkolem je spíše posoudit, zda jejich tvrzení, že v Československu došlo k *reformě*, je správné. Karlová a Schmitter se zaměřují na roli aktérů, kteří volí určité strategie (Karlová, Schmitter 1991, s. 274). V rámci *reformy dochází k mobilizaci mas zdola, jež si vynutí kompromisní východisko*,

aniž se uchýlí k násilí (Dvořáková, Kunc 1994, s. 65), k čemuž jistě došlo v Československu, dle schématu č. 2 by se tedy mělo jednat o *reformu*. Jedná se samozřejmě o ideální typy (podobně jako u Mainwaringa), ve schématu Karlové a Schmittera je toto tvrzení dokonce umocněno oním prostorem ponechaným pro mlhavější případy. Autoři ale Československo řadí přímo dovnitř kolonky *reforma*, zřejmě tedy vidí situaci jasně. Strategii *kompromisu* není dle mého názoru potřeba zpochybňovat, poněvadž opozice se musela s představiteli na kompromisním řešení domluvit. Z hlediska aktérů však během československé tranzice hrály svou zásadní roli i *elity* režimu (Adamec, Čalfa) a *elity* opozice (Havel, Pithart a další), které mezi sebou vyjednávaly a právě ony vytvořily půdorys pro demokratizaci státu. Proto se dá tvrdit, že československá tranzice byla na základě typologie Karlové a Schmittera díky masovému charakteru protestů zpočátku *reformou*, ale v posledku *paktem*, jelikož masové protesty svou důležitou roli sehrály v prvních dnech listopadových protestů, kdežto hlavní kompromisní řešení se dojednala na jednáních *elit* režimu a *elit* OF (samozřejmě ale právě v důsledku masových protestů, režim by bez zaplněných náměstí v listopadu 1989 žádná jednání nepovolil, natož že by je inicioval). Může se tudíž jednat o jakousi kombinaci těchto dvou typů tranzice. Navíc, jak již bylo zmíněno v podkapitole 3.2, autoři tvrdí, že tranzice *reformou* zřídka končí fungující demokracií, zatímco *pakt* je dobrou cestou k demokracii (Karlová, Schmitter 1991, s. 281) a my víme, že v Československu, potažmo pak v České republice, konsolidovaná demokracie fungovat začala. Autory však omlouvá negativní historická zkušenost s některými jihoamerickými státy, které prošly přechodem *reformou* a nedošlo v nich k úspěšné demokratizaci, a také to, že jejich článek vyšel roku 1991, kdy ještě logicky nebyly k dispozici informace o důsledku tranzic ve východním bloku, protože proces konsolidace je procesem delším než několik měsíců.

Velmi zajímavé je, že závěr, že tranzice v Československu měla dle typologie Mainwaringa charakter *kolapsu* a *vymanění se*, ale jen nepatrně charakter tranzice *transakcí*, jež má blízko k *paktu* v pojetí Karlové a Schmittera, je svou podstatou trochu odlišný od závěru, že Československý přechod k demokracii byl podle pojetí Karlové a Schmittera kombinací *reformy* a právě *paktu*. To je pravděpodobně způsobeno různým pojetím typologizace ze strany různých tranzitologů.

5.3 Fázování československé tranzice

Doposud byly promyšleny role aktérů změn a charakter přechodu, v následující podkapitole se zaměřím na fázování.

Na československou empirii se budu dívat optikou fázování podle Dankwarta Rustowa, který vymezuje tři etapy. První, tedy *přípravná fáze*, začíná dnem protestů 17. listopadu 1989, kdy se ukázalo, že proti sobě stojí dvě jasné skupiny (tedy režim a protestující masy), a kdy se ve výsledku jednalo o souboj za účelem politických a ekonomických změn. Jan Bureš praví, že opozice po tomto dni zformulovala své základní požadavky, což přispělo k jasnému vymezení sil (Bureš 2007, s. 165). Rustow také tvrdí, že demokracie bývá až vedlejším produktem bojů (Rustow 1970, s. 353). V Československu skutečně boje v základu vznikly tak, že veřejnost masově odsoudila tvrdé potlačení protestů proti studentům ze 17. listopadu, až posléze se vyjednávalo o demokracii. Tato fáze pravděpodobně končí dnem 27. listopadu, kdy se občané jasně postavili za protesty svou demonstrací v podobě generální stávky, díky které se ukázalo, že režim již nemůže demonstrace potlačit a že se bude muset s opozicí dohodnout. I když slib, že režim nepoužije sílu, učinil již 21. listopadu na prvním neformálním jednání premiér Ladislav Adamec (Bureš 2007, s. 166). Za konečný den této fáze by se dal rovněž označit také 24. listopad, kdy se strategie nepoužít sílu a vyjednávat dohodla na zasedání ÚV KSČ. Pointou ale zkrátka je, že *přípravná fáze* trvala v ČSSR zhruba jen kolem jednoho týdne.

Fáze rozhodnutí, v rámci níž dochází k vyjednáváním, začala tedy kolem 28. listopadu 1989. V rámci těchto vyjednávání dochází k přijetí aspektů demokratických procedur a k vyjádření slibu, že *ani jedna strana se nebude snažit druhou stranu zničit* (Bureš 2007, s. 165). Jak vidno z podkapitoly 4.1, k jednáním docházelo po následující týdny a vývoj se posouval kupředu. 29. listopadu nejprve došlo například k vypuštění článku o vedoucí úloze strany, následně 3. prosince byl Ladislav Adamec donucen jmenovat novou vládu (tu ale opozice nepřijala), takže 10. prosince vznikla vláda, kde již komunisté byli v těsné menšině. 29. prosince byl nakonec Václav Havel zvolen prezidentem. Vývoj tedy po celou dobu, ač s malými nesnázemi, šel k demokratizaci. O konci této fáze hovoří Jan Bureš v tom smyslu, že skončila v rámci prvních

svobodných voleb v červnu 1990, protože skutečné politické reformy byly zahájeny až v prvním pololetí roku 1990 a stvrzeny právě červnovými volbami (Bureš 2007, s. 166).

Poslední, *vykací fáze*, je charakteristická akceptováním nových pravidel a vírou v ně. Začíná tedy formováním zcela nové demokratické vlády na základě svobodných voleb z června 1990. Volby vyhrálo v českých zemích OF a na Slovensku VPN (Bureš 2007, s. 247), čímž se stvrdil předešlý demokratizační proces. Konec této fáze je mlhavý, Jan Bureš navrhuje, že by mohl být stanoven třeba na prosinec 1992, kdy byla přijata demokratická ústava budoucí České republiky, anebo až na parlamentní volby 1998, kdy se potvrdilo fungování demokratických procedur tím, že volby poprvé vyhrála opoziční ČSSD (Bureš 2007, s. 167).

Schmitter a O'Donnell zase rozlišují fáze *liberalizace* a *demokratizace* (viz 2.2). Vzhledem k tomu, že *liberalizace* (rozšiřování různých práv) je charakteristická mimo jiné tím, že je v režii režimu, nastal v důsledku rychlých změn dle mého názoru v československém případě téměř od počátku proces *demokratizace* (nebo zkrátka obě etapy rychle splynuly), protože režim se hroutil (nebo se stahoval) velmi rychle. *Demokratizace* je v pojetí Schmittera a O'Donnella charakteristická tím, že jsou do procesu rozhodování vtaženy doposud vyloučené skupiny (jimiž byla nepochybně Charta 77 přetvořená v Občanské fórum) nebo že jsou respektována lidská práva (po listopadu 1989 již nebyli lidé perzekvováni za své názory). Proto se dá tvrdit, že fáze *liberalizace* a *demokratizace* dohromady začaly po 17. listopadu a skončily, jak ve své teorii autoři praví, instalací nového režimu, což se dá ohraničit stejně jako v případě *fáze rozhodnutí* dle Rustowa prvními svobodnými volbami, tedy červnem 1990.

6 Závěr

Závěrem bude provedeno shrnutí dosavadních poznatků a výsledků, ke kterým jsem v rámci této bakalářské práce dospěl.

V kapitole 2 bylo rozebráno fázování přechodu k demokracii, které posloužilo k tomu, aby bylo rámci podkapitoly 5.3 provedeno časové ohraničení různých etap československé tranzice. Nakonec se ukázalo, že počáteční *přípravná fáze* začala 17. listopadem 1989 a skončila buď 21., 24., nebo (nejpravděpodobněji) 27. listopadu díky tomu, že režim zjistil, že již nemá šanci protestům fyzicky zabránit. *Fáze rozhodnutí* začala 28. listopadu a skončila červnem 1990, kdy se uskutečnily první svobodné volby a mohl tak začít proces *uvykatí fáze*, kdy si obyvatelstvo zvykalo na nové politické procedury stvrzené právě svobodnými volbami. *Fáze liberalizace a demokratizace* v pojetí Schmittera a O'Donnella dle mého názoru v československém případě splývaly, protože vývoj šel k demokracii velmi rychle a režim nestíhal ze začátku cokoli *liberalizovat*, proto rovnou nastoupil proces *demokratizace* ukončený pak rovněž prvními volbami v červnu 1990. V kapitole 2 byly dále rozebírány role aktérů v rámci těchto procesů podle pojetí Adama Przeworského. V podkapitole 5.1 se ukázalo, že v Československu se na obou stranách od počátku prosadili umírnění aktéři, kteří odstavili (v rámci opozice snad ani nemuseli) radikální členy a mohli tak mezi sebou dojednat nenásilný přechod k demokracii.

V kapitole 3 byly rozebrány typologie Scotta Mainwaringa a Terry L. Karlové a Philippa Schmittera. Mainwaring přispěl k tématu tím, že k *tranzici transakcí* a *tranzici kolapsem* přidal mezistupeň *stažení/vymanění se*. Na základě přehledu událostí z podkapitoly 4.1 a na základě poznatků z typologie právě Scotta Mainwaringa bylo v podkapitole 5.2 prokázáno, že československý případ se vyznačoval být kombinací právě *kolapsu* (díky rychlosti změn a špatné sebereflexi režimu, jeho nezvládnutí situace a diskreditace) a *stažení se* (díky tomu, že režim se nejprve pokoušel vyjednávat, posléze se ale stejně stáhl a že Komunistická strana relativně uspěla ve svobodných volbách, alespoň tedy v rámci českých zemí). Z hlediska teorie Karlové a Schmittera, kteří jako první ve své teorii zohlednili případy tranzic východního bloku, se zase díky *kompromisní* strategii a roli *mas i elit* jedná o kombinaci *reformy a paktu*.

7 Seznam použité literatury

- Bunce, Valerie. (1995) Should Transitologists Be Grounded? *Slavic Review*. Vol. 54, No. 1, 111-127
- Bureš, Jan. (2007) *Občanské fórum*. Plzeň: Aleš Čeněk.
- Bureš, Jan. (2011) Československý parlament v roce 1989. In Doubek, Vratislav, Polášek, Martin. (ed.) *Parlament v čase změny. Případové studie z vývoje českého a československého parlamentarismu*. Praha: Akropolis
- Dvořáková, Vladimíra, Kunc, Jiří. (1994) *O přechodech k demokracii*. Praha: Sociologické nakladatelství
- Hanzel, Vladimír. (1991) *Zrychlený tep dějin. Reálné drama o deseti jednáních*. Praha: OK Centrum
- Holý, Ladislav. (2010) *Malý český člověk a skvělý český národ*. Praha: Sociologické nakladatelství
- Karl, Terry L., Schmitter, Philippe C. (1991) Modes of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe. *International Social Science Journal*. Vol. 43, No. 2, 269–284
- Karl, Terry L., Schmitter, Philippe C. (1995) From an Iron Curtain to a Paper Curtain: Grounding Transitologists or Students of Postcommunism? *Slavic Review*. Vol. 54, No. 4, 965-978
- Linz, Juan, Stepan, Alfred. (1996) *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*. Baltimore a London: The John Hopkins University Press.
- Mainwaring, Scott. (1989) Transitions to Democracy and Democratic Consolidation: Theoretical and Comparative Issues. *Kellogg Institute*. [on-line] Listopad 1989. Dostupné z <https://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/130.pdf> [cit. 28. 3. 2014]
- Mainwaring, Scott, Viola, Eduardo. (1984) Transitions to Democracy: Brazil and Argentina in the 1980s. *Kellogg Institute*. [on-line] Červenec 1984. Dostupné z <http://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/021.pdf> [cit. 28. 3. 2014]

- O'Donnell, Guillermo a Schmitter, Philippe C. (1986) *Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Przeworski, Adam. (1995) *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rustow, Dankwart. (1970) Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model. *Comparative Politics*. Vol. 2, No. 3, s. 337-363
- Suk, Jiří. (2009) *Labyrintem revoluce. Aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*. Praha: Prostor.